ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન

(તારીખ ૨૮, ૨૯, ૩૦ ડિસેમ્બર, ૧૯૫૨)

૧૮ મું અધિવેશન

નવસારી

પ્રિન્સિપાલ અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી

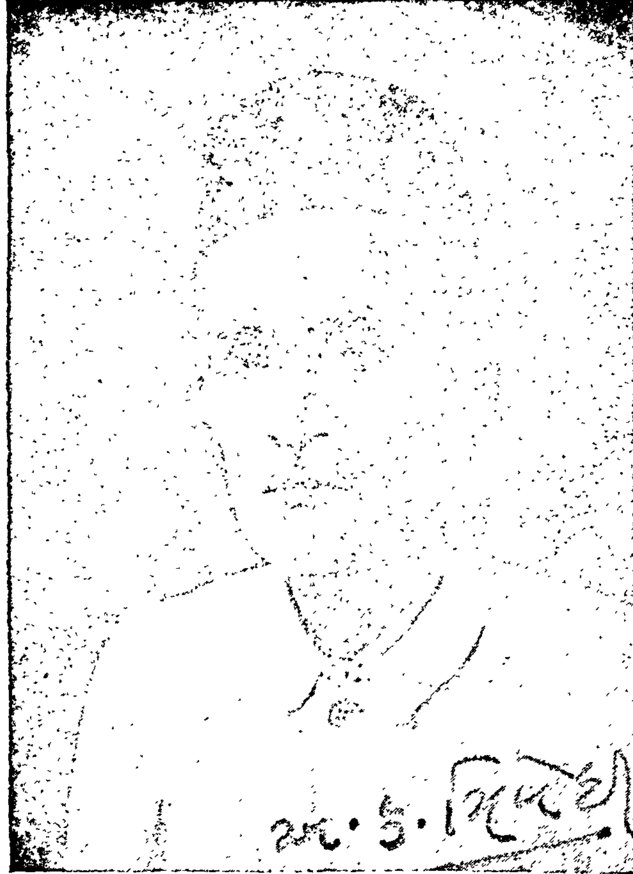
એમ. એ., એલ. એલ. બી. નું

સ્વાગતાધ્યક્ષ તરીકેનું

ભાષણ

તા. ૨૮-૧૨-'૫૨

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન—નવસારી
૧૮ મું અધિવેશન.

શ્રી અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી, એમ. એ., એલએલ. બી.,
પ્રિન્સિપાલ, સો. બ. ગાર્ડા કોલેજ ને બ. પે. બારીયા
સાયન્સ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, નવસારી.
સ્વાગતાધ્યક્ષ.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન—નવસારી.

પ્રિન્સિપાલ અતિસુખશંકર ક. ત્રિવેદી

એમ. એ., એલએલ. બી. નું

સ્વાગતાધ્યક્ષ તરીકેનું ભાષણ

એક ખુશનુમા સાંજે વિદ્વદ્વર્ય શ્રી જયંતકૃષ્ણ દવેએ પરિષદના તેમના વિદ્વાન સહકાર્યકરોની તરફથી મને આ સંમેલન ગોઠવવાનું સૂચન કર્યું અને મેં તે સ્વીકાર્યું.

આ સંમેલનને મહાત્માજીનો આદર્શ

નવસારી જેવા નાનકડા સ્થળમાં સંમેલન મેળવનારાઓને મહાત્માજીના જરૂર આશીર્વાદ છે. આગળ એક પરિષદસંમેલનમાં પ્રમુખપદેથી તેમણે ટકોર્યું હતું કે કોશ ખેંચતા ખેડૂતોને આનંદ આપે એવું સાહિત્ય ખેડો, પાણી ભરતી પનીઆરીઓને ઉલ્લસિત કરે એવાં કાવ્ય બનાવો, ને આમ-જનતાને આહ્લાદિત કરે એવી ભાવનાઓ મૂર્ત કરો. આ મુજબ આ નાની સરખી નગરી જરૂર આ સંમેલનને માટે પાત્ર છે.

“ આગોદર ”નું નાગમંદલ ”

આ નગરી છે તો જાણે નાની, નાની નહીં તો નાનીશી તો ખરી જ; પણ એ છે ઘણી રસિકડી. એને અંગે ઘણી ઘણી રસીલી વાતોની ફૂલગૂંથણીઓ મળી આવે છે. એનું નામ જ દંતકથાઓની સાથે લાગતાવળગતાઓએ સાંકળી દીધું છે. એ નગરીને ટોલેમીએ ઇ. સ. ૧૫૦ માં નરસિપા નામે ઓળખાવી છે. એનો રસમય ઇતિહાસ ઈ. સ. ૧૧૪૨ માં પારસીઓ સંજાન છોડીને અહીં આવ્યા ત્યારથી ધ્યાન ખેંચી રહ્યો છે. પારસીઓને અહીંની હવા એવી મઝેની લાગી કે તેમણે નવસારી, એ નામને નૌ કહેતાં નવી ને સારી કહેતાં પર્શિયામાં આવેલું તે નામનું ગામ કલ્પી, નૌસારી નામને સમજવા પ્રયત્ન કર્યો. મેહેરજી રાણાના એક વહેંચણીપત્રમાં આને સમર્થન આપે એવો ઉલ્લેખ મળી આવે છે :—

“ ....સને ૫૧૧ માં ફરવંદીન મહીનો ને દીન રોજે આપરે નાગમંદલમેં આવી મોકામ કીધો. અને એ જગાની આબોહવા જોઈ દશતુરે કહું જે કે જેવી આપરાં શારી ગામની ઉતી તેઃ મીશાલેની આબોહવા એ ગામની છે માંથે એ જગાનું નામ નવીસારી નાગમંદલ લખાઇઉં. બાકી આગોદર તો નાગમંદલ લખાતુંતું.”

બીજાં રસિક નામો

આ નગરીનાં બીજાં રસીલાં નામોમાં નાગવર્ધન, નાગશાહી, નાગશારી, નવસરેહ, નાગમંડળ, પારસીપૂરી ને નવસારી કલ્પાયાં છે. તે પ્રત્યેક સાથે રસીલી રંગીલી કથનીઓ સંકળાયેલી હતી. આ ગામ હિંદુઓનું નાગમંડળ કલ્પાયેલું, મુસલમાનોનું એનાસરેહ કલ્પાયેલું, ને પારસીઓનું નૌસારી કલ્પાયેલું. કલ્પો એટલે પછી વ્યુત્પત્તિ પણ કલ્પનાનો ખેલ બની શકે છે. મને યાદ છે કે એક સિંધી વિદ્વાન બીજા ગુજરાતી વિદ્વાન પાસે ગુજરાતી ભાષા ભણતા હતા. વાંચતાં વાંચતાં ‘એકલપેટો’ શબ્દ આવ્યો. ગુજરાતી વિદ્વાને એકલપેટો એટલે Selfish એમ સમજાવ્યું, એટલે સિંધીએ કહ્યું હં, હં, I can explain

મુજબ શ્રી રામચંદ્રજીએ રાવણનો વધ કરી સીતાજી જોડે પાછા ફરતાં વિન્ધ્યના દક્ષિણ ભાગમાં અગસ્ત્યાશ્રમ આગળ રાવણવધનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરેલું ને બ્રાહ્મણોને માટે બાણ મારી જમીનમાંથી ઉષ્ણ ઝરણાં ઉપર ખેંચેલાં, એવી શ્રદ્ધા સાથે સંકળાયેલા ઉનાઇના ગરમ કુંડ છે—જે જોવા લાયક જરૂર કહી શકાય. થોડે જ દૂર આવો તો વઘાઈ, એટલે જેને અમે અમારો માનીએ છીએ ને જેની પ્રજા જાતે અમારામાં જ અંતર્ગત માને છે એમ તેનો એટલે કે આપણો ને તેનો ડાંગ પ્રદેશ આપ જોઇ શકશો.

મુસ્લિમ ગૌરવ

નૂર સતાગર યાને સૈયદ સાદાત વિષે દંતકથાઓ કંઈ કંઈ કહે છે. સૈયદ સાદાત ને સાધુના મેળાપો, શરબતીઆમાં શરબતની મીઠાશ ને દૂધીઆમાં દૂધની મીઠાશની કિંવદન્તીઓ સૈયદની ખ્યાતિનાં લોકસ્મરણો છે. સૈયદ સાદાતની દર્ગાહ કેટલીક કોમોના અસાધારણ આકર્ષણનું આજે પણ શ્રદ્ધાકેન્દ્ર છે. એ સૈયદસાબ હીજરી સને ૪૮૭માં એટલે આશરે ૯૦૦ વર્ષ પર લાયમૂત થયા યાને સ્વર્ગસ્થ થયા, છતાં આજ દિન સુધી ધર્મસુવાસ મૂકતા ગયા છે.

અહીંના કસરતબાજો

વડોદરામાં શ્રી માણેકરાવજીએ છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં અંગબળની ખીલવણીમાં અનહદ રસ લીધો છે. અહીં તો પરાપૂર્વથી શરીરખીલવણીને અંગે રસ લેવાયા કર્યો છે. પારસી કોમ તો મૂળથી જ મોજીલી ને મસ્તાની હોય છે. તેના જુવાનીઆઓ અંગબળ કેવું અજમાવતા તેનું સુંદર ચિત્ર નીચે ઉતારેલા એક ખ્યાલમાંથી રજુ કરું છું.

"પાંચ હાટડીના દરમ્યાન, છોકરા પારસીના જુવાન,
કંઇ કંઇ કરે છે તોફાન, થઇ દુશ્મન પર સવાર;
કહું છું એક એકનાં નામ; સાથે દોર ને દમામ,
વળી અટકો તમામ, ઝટપટ તૈયાર.
......................નસવાન દેબરાનો તરાસ,
જાણે બાપનો ગરાસ, રાખે લોક પર ઘણો ધાક.
પાત્રાવાળાનો આદર, ઘડીઆ તોડવામાં બહાદર,
......જેની અકકલ નાદર, જબરો ચાલાક.
બેહેલુ બચો, પેસ્તન ગાંડો, જેવા મસ્તાની સાંઢો,
જાય પાતાળમાં હાંડો, છુટી નીકળી આવે બહાર.
કહું છું એકેકનાં નામ૦
જસુ જાડાભઇ કહેવાય, જેની સામે નહીં થવાય,
થાય તો હાડકાં રંગાઇ જાય, એવો મસ્તાની વાઘ.
મેહેલુ મરઘો ... ...
રસ્તાઇ રાણો, રત્નો ખુંધો, જસુ ચલ્લો, ફલુ દુધો,
મારે બુધો, કરે સુધો, કાઢે દીલમાંથી ડાઘ.
વગેરે વગેરે ... ...

કવિ પ્રેમાનંદે જે સ્થળે રણયજ્ઞ લખ્યું તે [illegible]

આમ આ પાંચ હાટડીનો ખ્યાલ મસ્તી, બળ, ઠેકડી વગેરેથી ચકચૂર છે. પારસી જુવાનો આ નગરીમાં કેટલા મસ્ત હતા તે આ ખ્યાલ બતાવી આપે છે.

અમારાં સાહિત્યસ્તૂપસમાન સ્થાનકો

અમારા આ નાનકડા ધામમાં સ્તૂપો તો ન કહું, પણ સ્તૂપસમાન બે સ્થળો હું ગણાવી શકું છું. એક છે અહીંની મોતીરામ મહેતાની હવેલી. મહાકવિ પ્રેમાનંદ પર્વે પર્વે પોતાનાં આખ્યાનો સંભળાવવા સુરતથી નંદરબાર જતા તે વેળા તેમનો રસ્તામાં ઉતારો નવસારીમાં મોતીરામ મહેતાની હવેલીમાં થતો. એ હવેલીમાં એ મહાકવિએ "રણયજ્ઞ" લખ્યું હતું, તે યાદ કરતાં એ સ્થળને સાહિત્યના એક સ્તૂપકલ્પ આપણે ગણી શકીએ. તેવી જ રીતે સર જમશેદજી જીજીભાઇની શાળા પણ એક સ્તૂપકલ્પ સ્થાન ગણાય; કારણકે શ્રી મણિભાઈ દ્વિવેદીના શબ્દોમાં કહું તો "માથા પર ઘેરાવદાર પાઘડી, હાથમાં મજબૂત લાકડી, વનરાજની જેમ આંટા મારતાં મારતાં કવિએ (એટલે નર્મદે) ભાષણ આપેલું 'સ્વદેશી' પર અને રાષ્ટ્રપ્રેમની એ હાક પૂરવા

સહુ ચલો જીતવા જંગ બ્યુગલો વાગે,
યા હોમ કરીને પડો ફતેહ છે આગે—

એ ગીત તેમણે પ્રથમ નવસારીમાં લલકાર્યું; પછી જ અન્ય સ્થળે ગવાયું છપાયું."

વળી, નવસારીની નજીક તીઘરા ગામમાં એક નાની જીર્ણ દેરી છે, તે ભોજા ભગતની મનાય છે. પાસે કૂવો છે, તે પણ ભોજા ભગતનો મનાય છે. તે ભોજો ભગત જાતે કણબી હતો, ને પેટલાદ પાસે નારમાં જન્મેલો હતો. સુરત થઇને ગણેશવડ-સીસોદ્રા થઇને તે તીઘરા ગયેલો. તેના ધાર્મિક ચમત્કારોથી ત્યાં તે અદ્યાપિ જાણીતો છે. તે ભોજો ભગત પ્રખ્યાત ચાબખા લખનાર ભોજો હોવા અસંભવ નથી ને તે બાબત જો કે હું પૂરો અભ્યાસ કરી શક્યો નથી, છતાં તે સંશોધનપાત્ર ખરી, એમ મને કંઇક લાગે છે.

અમારા ચમકતા તારાઓ

એ તો ઠીક પણ ખૂદ અમારા નજીકના ભૂતકાળમાં ને વર્તમાનકાળમાં ચમકતા તારાઓ અમારા સાહિત્ય-આકાશમાં ઝબુક ઝબુક કરી રહ્યા છે. પેલા પ્રખ્યાત "બીરબલ"ને અમે કેમ ભૂલીએ? પેલા નોશાકરા વિપુલ સાહિત્યકાર રૂસ્તમ મસાણીની ખ્યાતિ શું નિર્વિખ્યાત થશે? પાલણજી દેસાઇ ને 'રસધારા' ના સર્જક જેહાંગીર દેસાઇ તેમ જ "મનીષા"ના સંપાદક ને સોનેટના અભ્યાસક ઝબુક ઝબુક કરતા મીનુ દેસાઇ તરફ કાં ન નજર કરીએ? સૈયદ મુસ્તફા સૈયદ-અલી પત્રકારિત્વ ને ઉર્દુ પુસ્તકોથી ક્યાં નથી ઝળકતા? પુરાતત્ત્વમાં આપની સમક્ષ વિરાજમાન અમારા મિત્ર મણિભાઇ દ્વિવેદી, તેમ મુસ્લિમ પુરાતત્ત્વવાળા ઉમર મહમદ કોકિલ ક્યાં ઓછા ચમકે છે? વિવેચક કુંજ મ્હેતા અમારા જ આકાશના તારા છે ને ઉમિયાશંકર મ્હેતા—"તપોધન"ના સંચાલક ક્યાં જાણીતા નથી? કાવ્યક્ષેત્રમાં "પ્ર" (યાને પ્રભુભાઇ પટેલ), કવિ નાનુભાઇ દેસાઇ, સ્વ. કવિ મણિ કવિ, "ઉશનસ્" (ન. કુ. પંડયા) ને બેજન દેસાઇ કંઇ ઓછા પ્રખ્યાત છે? "પૂર્ણી"ના પ્રખ્યાત લેખક રણછોડજી પરાગજી અને બંગાળી પુસ્તકોના અનુવાદોથી જાણીતા રંગિલદાસ પ્રાણજીવનદાસને અમે કેમ વીસરીએ? પીલાં મકાતી ને તવારીખ-શોખીન સ્વ. સોરાબજી દેસાઇની સાહિત્યસેવા સ્મરણીય ઓછી રહેશે? રંગભૂમિના અભ્યાસક રામપ્રસાદ ભટ્ટ ને સાહિત્યક્ષેત્રના અમારા આકાશમાંના શુક્રના તારા જેવા પ્રચંડ તેજ અર્પતા યશસ્વી અભ્યાસકો- ડો. મહેન્દ્ર પંડયા ને જયંત જોષીને તો અમે ન ઓળખીએ તો

અમારી જાતને જ અમે ઓળખતા નથી એમ ઠરે ને? ઉપરાંત, નવસારીની સાહિત્યપ્રવૃત્તિના કેન્દ્ર-સમાન જાતે જ એક સંસ્થારૂપ શંકરલાલ નાથજીભાઇ ગ્રંથપાલને તો દરેક વિદ્વાન ક્યાં નથી ઓળખતો? તેઓ તો અત્યંત વૃદ્ધ થઇ ગયા છે, પણ તેમનો આ સંમેલનને આવકાર જરૂર ઘણો ઘણો ભાવભીનો છે.

નંદનવન નવસારી

અમારા વિદ્વાનો આપને વધાવે છે તેમ અમારી કુદરત પણ આપને આવકારે છે. નવસારી ગુજરાતમાં નિસર્ગનું નંદવદન છે. અહીંની હવા બારે માસ માફકસરની હોય છે. ગાયકવાડી રાજ્યમાં અમલદારો ઉનાળામાં કામગીરી ગોઠવી નવસારીમાં મુકામ નાંખતા. શિયાળામાં, નાતાલના તહેવારોમાં પારસી બિરાદરો સોનજી તાડીની તાલાવેલી ઢોચકે ઢોચકાંથી નવસારીમાં તૃપ્ત કરતા, ને પ્રોહિબિશન નહોતું ત્યારે પીનારા પણ અહીં ઠીક ઠીક પીતા; અહીં માનવીઓ તેમની કુદરતી માનવતા મ્હાણતા. કેરી તો નવસારી, અમલસાડ, ધમડાચા વગેરેની જ. ચિકૂ, કેળાં, અનનાસ, ચાંપાં વગેરે ફળફળાદિથી આ આખો પ્રદેશ તે તે ફળોની ઋતુમાં પલ્લવિત ને ઝૂલી રહે છે, કહો કે આનંદે છે ને આકર્ષે છે. નજીકના જ અમારા કાછીઆવાડી ગામની ખૂબી એ છે કે તે તો નિસર્ગની પુષ્પવૃષ્ટિ ઝીલે છે; દુષ્કાળ એને કદાપિ સ્પર્શી શકતો નથી. આ સંમેલનને અહીં બોલાવ્યામાં અમને હરખ છે. અહીં નહીં કોઇને ટાઢ ત્રાસ આપે કે નહીં કોઇને ગંધાતી ગટરો જોવી પડે, નહીં મિલોના ધુમાડા વેઠવા પડે કે નહીં ખાવાપીવાની બાબતમાં ખાસ મુશીબત વેઠવી પડે. સુરત, નવસારી, બિલ્લીમોરા, અમલસાડ, વેડછા, મરોલી જેવાં તમામ સ્થળો પર આપણી નવી સરકાર નજર ફેરવે ને તેને ખીલવે તો મુંબઇ ને અમદાવાદના અણઉકલ્યા પ્રશ્નો અહીં ઉકલે ને આ તમામ પ્રદેશ આખા ગુજરાતનું ઉપવન જ રહે.

અમારી મગરૂબી

અમે મગરૂબ છીએ કે અહીંના રૂનો પાક હિંદભરમાં, અંગ્રેજીમાં જેને એ વન કહીએ, તેવા શ્રેષ્ઠ પ્રકારનો થાય છે. આખા હિંદુસ્તાનમાં, ને ખાસ કરીને ગુજરાત ને સૌરાષ્ટ્રમાં બ્રાસવેરનું મોટામાં મોટું કારખાનું નારણલાલા મેટલ વર્કસનું નવસારીમાં આવેલું કારખાનું છે. કાપડ મિલો એ જ છે, પણ બંને મીલો કાપડમિલોમાં પોતાનાં માથાં ઊંચાં રાખી શકે તે પંક્તિની ને તેવા ધનાઢયોના હસ્તકની છે.

ગુજરાતનું સાંસ્કૃતિક સંગઠન

આપણી ભાષાની સાથે આપણું સાંસ્કૃતિક જીવન જોડાયેલું છે. તે જીવન આપણા રીતરિવાજો સાથે, આપણી ખાણીપીણી સાથે, આપણા આનંદનાં સાધનો સાથે ને આપણી પ્રાદેશિક સીમાઓ સાથે પણ ખાસ જોડાયેલું છે. તે સંરક્ષિત રાખવું એ આપણું કર્તવ્ય છે. આ સંબંધમાં આજે ડાંગ ને આબુના પ્રદેશો વિષે ઉલ્લેખ કરવો જરૂરનો છે. ડાંગ ને આબુના પ્રદેશોના પ્રશ્નો આપણા સાંસ્કૃતિક એકમને સ્પર્શે છે. એ તરફ આપણે ઉદાસીન ન રહી શકીએ.

ભાષા તરીકે આ બાબતમાં વિચાર કરતાં, આપણા આજના મતભેદો જ્યારે હયાતીમાં પણ નહોતા ત્યારે ડો. ગ્રીઅર્સને કથન કર્યું હતું કે ડાંગી બોલી ભિલ્લી તો છે જ, પરંતુ તે બોલી ગુજરાતી ભાષાને મળતી છે. એ બોલી ખાનદેશીને પણ મળતી છે, છતાં ખૂદ ખાનદેશી બોલી મરાઠી ભાષા નથી, અને એનું આન્તર સ્વરૂપ ગુજરાતીને વધારે મળતું છે; આ મુજબ ડો. ગ્રીઅર્સન પૃથક્કરણ આપે છે.

જેમ ડાંગનો પ્રશ્ન આજનો સળગતો પ્રશ્ન છે, તેમ આબુનો પણ તેવો જ છે. અરવલ્લીની ટેકરીઓમાં પણ જે અનાર્ય પ્રજાઓ રહે છે તેની બોલીને પણ ડૉ. ગ્રીઅર્સન ગુજરાતીને મળતી ગણે છે, જો કે રાજસ્થાની ખરી.

પ્રાદેશિક સીમાઓના પ્રશ્નો સત્તાથી થાય છે ને રાગદ્વેષથી અને સ્વાર્થગ્રન્થિથી જકડાઇ જાય છે તેને બદલે પ્રામાણિક અભ્યાસથી તેનો ઉકેલ થાય તો તે સર્વમાન્ય થાય. તે વિષે અભ્યાસ શક્ય તો છે જ. ભિલ્લી બોલીઓની અભ્યાસસાંકળો મેળવી શકાય તો આ કામ સરળ બને. બાકી સત્તાથી થતા નીવેડા પ્રજાનું હૃદય કેમ સ્વીકારી શકે? એવા તો કેટલાએ નીવેડાઓ ઇતિહાસમાં હતા ન હતા થઈ ગયા છે. એ તો પ્રાસંગિક સત્તાના માત્ર કામચલાઉ હર્ષ જ હું તો ગણું છું. સ્થિતિ હજી સુધારવી હોય તો આપણે સક્રિય પગલાં લેવાં જોઇએ. બોલેથી કંઇ ન વળે. ડાંગ ને આબુના પ્રદેશોની આપણે સંગીન સેવાઓ કરવી જોઇએ. આપ્યા વિના લેવાતું નથી, એ ઈશ્વરી ન્યાય છે.

સંમેલન ને વિભાગો

આ પરિષદમાં શરૂઆતનાં વર્ષોનાં સંમેલનોમાં વિભાગો નહોતા. ધીમે ધીમે તે થયા ને વધતા પણ ગયા. પરિષદ હવે સર્વગ્રાહી સંસ્થા બનતી જાય છે. ગુજરાતના અનેકવિધ પ્રશ્નોને તે સ્પર્શતી જાય છે ને આગળ જતાં તેને સમયવર્તી સાવધાનનો બુલંદ સૂર આપી શકે એવી એકપૂરી વિરાટ સંસ્થા બનશે એવું વલણ ધીમે ધીમે વધતું જાય છે. એ સંસ્થા એવા જ પ્રમુખ માટે આકાંક્ષા સેવશે કે જે માત્ર એક જ વિદ્યામાં પ્રખર પંડિત ન હોય પણ અનેકવિદ્યાનિષ્ણાત હોય. આ અધિવેશન સદ્‌ભાગ્યે એવા પ્રમુખને આવકારી શક્યું છે.

વળી વિભાગો પણ કેવા ને કેટલા રાખવા એ બાબત દર વખતે એક સરખી રીતે કામ ન લઇ શકાય. આ સંમેલન પૂરતું એટલું નક્કી છે કે અમને જરૂર લાગી તેટલા વિભાગો અમે રાખ્યા છે, અને તે પ્રત્યેક વિભાગના પ્રમુખો તરીકે તે તે વિભાગવિષયોમાં જેને નિષ્ણાત પંડિતો જ તરીકે ગુજરાત આવકારે તેવાને અમે આમન્ત્ર્યા છે.

સાહિત્ય ને કાવ્ય–વિભાગ તો હોય જ. ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ પત્રકારિત્વની ડિપ્લોમા શરૂ કરવા પગલું ભર્યું છે; તે તકે તેનો વિભાગ પણ હોય જ. પારસીઓએ ગુજરાતને ને ગુજરાતી સાહિત્યને ઘણું ઘણું આપ્યું છે તેની ના પાડે તેને હું મૂર્ખ જ ગણું; છતાં આ જ સંમેલન પહેલું એવું સંમેલન છે કે જેમાં પ્રાચીન ઇરાનીઅન સંસ્કૃતિ, ધર્મ ને સુશિક્ષિતતા માટે વિભાગ ઉમેરવાનું મંગલ મંડાણ મારે યત્ને થયું છે. મને પોતાને આ પગલા માટે અત્યંત હર્ષ ને ગર્વ થાય છે. ગુજરાતનો ઈતિહાસ નથી યુનિવર્સિટીમાં ગૌરવથી શીખવાતો, નથી રાષ્ટ્રસેવકો ગર્વથી જાતે શીખતા, અને સીમાઓનો પ્રશ્ન આજે ઘણો અગત્યનો પ્રશ્ન થઇ પડયો છે. તે તકે પ્રાદેશિક ઈતિહાસવિભાગની આવશ્યકતા સર્વ કોઇ સ્વીકારશે જ. અંતમાં વિજ્ઞાનવૃદ્ધિનો આ જમાનો છે ને આપણે ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં માધ્યમ, પરિભાષા વગેરેના પ્રશ્નોના ઉકેલ કરવાના છે. વળી, વિજ્ઞાનમાં જ એક ઉપેક્ષિત શાસ્ત્ર, આયુર્વેદ તરફ ગુજરાત જાગ્રત્ તો બનતું જાય છે, છતાં વધુ બને એ જરૂરનું છે; તેથી આયુર્વેદનો પણ સમાવેશ અમે વિજ્ઞાનવિભાગમાં ખાસ રાખ્યો છે. આજે તો આપણા યુનિવર્સિટીશિક્ષિત દાકતર સાહેબોની નજરમાં જાણે વાગ્ભટ ને સુશ્રુત, અથવા તો નિઘંટરત્નાકર, શાલિગ્રામ નિઘંટુ, હારીતસંહિતા, યોગરત્નાકર વગેરે હયાતી જ ધરાવતા ન હોય એવું આપણને સુવિદિત છે. આ સંમેલનના પાંચે વિભાગો અમને પૂરા જરૂરના લાગ્યા છે.

મધ્યમ વર્ગ—"ગાડાનો બેલ"

આપણો મધ્યમ વર્ગ આજે ગાડાનો બેલ બન્યો છે. આજના કરવેરા, આજના અંકુશો, આજના વધતા જતા કાયદા-કાનૂનોના બોજાથી આપણે જીવનભાર ખેંચવા વધુ ને વધુ અસમર્થ બનતા જઇએ છીએ. શક્ય હોત તો કરવેરાવિવેચન, અંકુશવિવેચન, પ્રોહિબિશનવિવેચન તેમ બાળ-વિભાગ, સ્ત્રીવિભાગ વગેરેમાંના વિવેચનો ને વિભાગો ઉમેરવા જેવાં તો ખરા જ. કલ્યાણકારી વિષયોની ચર્ચા ને વિવેચના દાખલ કરીએ તો આવાં સંમેલન લોકજીવનમાં સ્થાન લે ને લોકોને તેમાં મળવાની હોંસ થાય. આજે સિનેમાઓએ ને રેડિયોએ પણ લોકજીવનમાં ઊંડું સ્થાન લીધું છે. નારદ મુનિએ કવિમાહાત્મ્ય વર્ણવતાં કહ્યું હતું કે તે કાળમાં स्यालको बुद्धिदायकः થશે. વધુ આગળ કાળ-દર્શન કર્યું હોત તો કહી શકત કે કળિકાળમાં सिनेमाः बुद्धिदायकाः થશે. તો હવેના સંમેલનમાં જે જે બાબતો આપણા જીવનને ઘણી હીલોળે ચઢાવે છે, જે જે બાબતો આપણાં હૃદયસ્પન્દનોને ત્વરિત કે શિથિલિત કરે છે તેમાંની કોઇ કોઇ નવી બાબતોનાં વિવેચનો કે વિભાગો પણ કદાચ રખાશે.

પરિષદ ને આમજનતા

પરિષદે આમજનતા માટે વધુ ને વધુ રસ લેવો જોઇએ. ઉપરાંત, જેને પછાત વર્ગો ગણવામાં આવે છે, તેની પણ સંમેલને ઉપેક્ષા ન જ કરવી જોઇએ. નવસારીમાં પછાત કોમો ઘણી છે–દુબળા, ચોધરી, ઢોડિયા, ગામીત, નાયકા, કુકણા વગેરે. તેમની કેળવણીને માટે નાણાં તો સરકાર ઠીક ઠીક ખર્ચે છે છતાં તેમની ઉન્નતિને અંગે તેમને સુશિક્ષિતોના સંપર્કો ને સમાગમોથી લાભ થાય તેને માટે સરકારે ને આપણે થાય છે તેથી વધુ ઘણું કરવું જોઇએ; તેમનાં જીવન આપણા જીવનથી વેગળાં ન રહે ને તેઓ આપણી સાથે સાથે જીવનનાવ હંકારે તે માટે ઘણું ઘણું કરવાની જરૂર છે, તે આ પ્રસંગે મારાથી પ્રામાણિકપણે કહ્યા વગર રહેવાતું નથી; કારણ આ બાબતમાં મને અસંતોષ ઘણો છે. પંડિતોએ માત્ર પાંડિત્યાનુરાગી ન રહેતાં, વિશાળ રીતે સમાજાનુરાગી બનવું જોઇએ. તો જ આવાં સંમેલન ભરવાં યોગ્ય છે.

ગ્રન્થસ્થ ને કંઠસ્થ સાહિત્ય

આપણા ગ્રન્થસ્થ સાહિત્યને કંઠસ્થ સાહિત્યથી દૂર ન રાખવું જોઇએ. કંઠસ્થ સાહિત્યમાં ઘણીવાર જીવનના સનાતન આદર્શો ને સમાજનાં કટાક્ષચિત્રો અસરકારક રીતે સમાયેલાં હોય છે. તેવું સાહિત્ય અપ્રસિદ્ધ હોય તો પ્રસિદ્ધ કરવું, છૂટું છૂટું હોય તો એકત્રિત કરવું, બને તો નવું સર્જવું, ને તે લોકોને આપવું, તે પણ આવશ્યક છે. તમે તો ભાઇ સાક્ષરો, તમારાં લખાણો—કાવ્યો વગેરે અમને ન ખપે, એમ મોટા ભાગનો આમવર્ગ ઘણી વાર બોલે છે. આ તમે ને અમેની સ્થિતિ દૂર કરવી ઘટે છે; ને તે સાહિત્યકારોના, ખાસ કરીને કવિઓના હાથની વાત છે. તેઓ હળવી શૈલીમાં ને સંસ્કૃત શબ્દોથી ભરપૂર નહીં પણ બને તેટલા તળપદા શબ્દોથી અર્થવાહી કાવ્યો રચે તે તેમના હાથની જ વાત છે. સ્વ. રામચુરા જ્યારે લોકગીતો લલકારતા કે

તારી આંખોનો ઉલાળો રે
જાણે દરિયાનો હીલોળો
તારા હાથની આંગળીઓ રે
જાણે ચોળાસગની ફળીઓ—

તેમ સ્વ. મેઘાણી પોતાને બુલંદ અવાજે ને પગઠપકારે ગાતા કે

એક ઊંચો તે વર નો જોજે રે દાદા,
ઊંચો તે નત્ય નેવાં ભાંગશે.
એક નીચો તે વર નો જોજે રે દાદા,
નીચો તે નત્ય ઠેબે આવશે.
એક ગોરો તે વર નો જોજે રે દાદા,
ગોરો તે આપ વખાણશે.
એક કાળો તે વર નો જોજે રે દાદા.
કાળો તે કુટુંબ લજાવશે.—

આ ગાઇ ૧૯૪૨માં એમણે સુરતમાં માનવમેદનીને રસછોળે ઉછાળી હતી — ત્યારે કોને નહોતું થતું કે એ ને એવી હળવી તળપદી ભાષાનાં કાવ્યોનો પગદંડીનો પંથ "યાત્રા કરવા જેવો" છે ? સંસ્કારિતાનો ઇજારો શહેરીઓએ જ કે પંડિતાઇના ભારવાહી વિદ્વાનોએ જ ઓછો લીધો છે ? એ તો ગામડાંઓમાં ને નિર્જન જણાતી પર્વતટેકરીઓ ઉપર, અભણોમાં તેમ પછાત વર્ગમાં પણ કંઇ ઓછી હોતી નથી, ગુજરાતી સાહિત્ય વિદ્દ્ભોગ્ય જ ન રહે યાને કૉલેજભોગ્ય જ ન રહે, વિવેચકભોગ્ય જ ન રહે, સુજ્ઞાતસેવ્ય જ ન રહે યાને અગ્રજાતભોગ્ય જ ન રહે, પણ હૈયે હૈયે ઉષ્ણતા અર્પે તેવું સરળ, હળવું, સર્વલોકભોગ્ય બનાવવા સાહિત્યકારોએ ઇંતેજારી રાખવી ઘટે છે. એ માટે સામર્થ્ય આપણા લેખકોમાં છે જ. પણ તેમણે દૃષ્ટિકોણ બદલવાની જરૂર છે. પ્રેમાનંદ, શામળ, દયારામ લોકપ્રિય થયા હતા, તે છતાં સમર્થ હતા : તેમનાં કવનોનું હાવર્દ આમાં જ હતું.

સંસ્કૃતની ઘેલછા

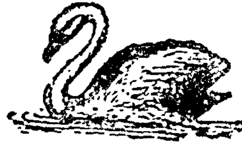
મને પોતાને તો જેમ બને તેમ સહેલી ભાષામાં બોલવાની, લખવાની, સાંભળવાની ને વાંચવાની ટેવ છે. કાવ્યો તો શું પણ ગદ્ય લેખો પણ સહેલામાં સહેલી રીતે લખાય તે જ લોકસેવા કરી શકે. આજના ગદ્યને માટે પણ મને સંતોષ નથી. જેમ નવો નિશાળીઓ અંગ્રેજી શબ્દો વાપરે ને મનમાં રાજી થાય કે હું કંઇક છું, તેમ લેખકો પણ ખાસ સંસ્કૃત શબ્દો વાપરે ત્યારે તેમને આનંદ આવે છે કે નહીં, કંઈક લખ્યું. હું તો અંગ્રેજી, ફારસી, અરબી, પોર્ચ્યુગીઝ, હિબ્રૂ—કોઈ પણ શબ્દની સૂગ ધરાવતો નથી. 'સ્ટેશન' ને બદલે 'સ્થાનક' નહીં જ વાપરું, 'ટિકિટ' ને બદલે 'મૂલ્યપત્રિકા' નહીં જ વાપરું :– અંગ્રેજી શબ્દો છે. 'વગેરે' ને બદલે 'ઇત્યાદિ' નહીં વાપરું, 'કારકુન' બદલે 'કાર્યકર' નહીં વાપરું— ફારસી શબ્દો છે 'બનાત' ને બદલે 'વિશિષ્ટ ઘનવસ્ત્ર' નહીં વાપરું— હિબ્રૂ શબ્દ છે. તેમ 'ભારોટિયોને બદલે ઉપહાસશબ્દ 'ભારવર્તિન્' નહીં વાપરું— પોર્ચ્યુગીઝ શબ્દ છે. જેમ જુવાન છોકરાછોકરીઓ વડીલોના પરણાવ્યાં પરણવાની વાટ જોતાં નથી, ને પરણી જાય છે, ને સમાજ તે ધપ્યો જ જાય છે, તેમ શબ્દો પણ અંગ્રેજી–ગુજરાતી, ફારસી–ગુજરાતી, ફિરંગી–ગુજરાતી પરણી જાય છે, ને ભાષાની સૂગ રાખનારા સંસ્કૃતપ્રેમીઓની પરવાનગીની જરા પણ પરવા કરતા નથી. ભાષ નો વ્હેણુ સમાજને હવે તેમ જ વહ્યો જાય છે. તો સંસ્કૃતનો મોહ શા માટે?

મને તો સંસ્કૃતનો ઘણો પ્રેમ છે તે તો મારા લોહીમાં રગેરગમાં છે—વારસામાં છે; તેમ છતાં વખત-કવખત, પાત્રની સામે ને અલ્પપાત્રની સામે કે અપાત્રની સામે સંસ્કૃત શબ્દો ધરવા તે મને બીલકુલ રુચતું નથી. મને ૪૦ વરસના કેળવણીના અનુભવને પરિણામે હવે દૃઢ રીતે લાગ્યું છે કે શાળા-મહાશાળાઓમાં સંસ્કૃતનું સ્થાન ફરજીઆત ન જ જોઇએ, તે મરજીઆત જોઇએ. તે થશે જ ને થશે ત્યારે ગુજરાતી ભાષા વધારે સરળ શબ્દો વાપરતી થશે ને આમજનતાને વધારે પ્રિય થતી જશે.

હું ઇચ્છું છું—

અમારે આંગણે દરેક પ્રકારના વિદ્વાને દર્શન આપ્યાં છે. અમે તેમનો અમારાથી શક્ય તે સત્કાર કર્યો છે. તેમાં ખામી તો હશે, બલ્કે છે, હું કબૂલ કરું છું. પણ અમારા હૃદયના આવકારની જરાપણ ઉણપ નથી તેની હું ખાત્રી આપું છું, ને છેવટે ઇચ્છું છું કે તેઓ અમારો સત્કાર લઇને જાય તેના બદલામાં અમને કંઇક આપી પણ જાય. તે એ જ કે સર્વ અભ્યાગત વિદ્વાનો ને સાહિત્યકારો તેમનો પ્રેમ, તેમનો ભાવ, તેમના હૃદયનો ઉલ્લાસ નવસારીને આપતા જાય ને જાય ત્યારે નવસારીનાં, રે! આખા લાટ પ્રદેશનાં સદાને માટે મીઠાં મધુરાં, સુમધુરાં, અતિ મધુરાં, સુંદર સ્મરણો લેતા જાય. જય શારદે! જય હિંદ!

મુદ્રક : નટવરલાલ મણિભાઈ દેસાઈ, મણિ મુદ્રણાલય, નવસારી.
પ્રગટ કર્તા : સ્વાગતાધ્યક્ષ, અ. દ. ત્રિવેદી, ગાર્ડા કૉલેજ, નવસારી.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન

(તારીખ ૨૮, ૨૯, ૩૦ ડિસેમ્બર ૧૯૫૨)

૧૮ મું અધિવેશન,

નવસારી.

સંમેલનની ઉદ્‌ઘાટન વિધિ વખતે

પ્રિન્સ ઉદયસિંહરાવ ગાયકવાડ, એમ. એ. (કૅન્ટબ.) નું

માંગલિક ભાષણ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ સંમેલન—નવસારી

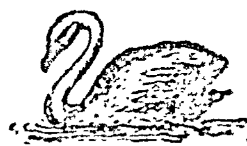
માનનીય વિદ્વજ્જનો, પૂજ્ય ગુરુજનો, ભાઇઓ અને વ્હેનો,

અરાઢમા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનના સમારંભોના આજ દિનના માંગલિક પ્રસંગે આપણે સર્વે અહીં એકત્રિત થયા છીએ.

આ પ્રસંગે મને ખચિત જ ઘણું મોટું માન નવાજિશ કરવામાં આવ્યું છે. તે માટે સ્વાગતાધ્યક્ષ, મારા ગુરુ પ્રિન્સિપલ ત્રિવેદીનો હું અત્યંત કૃતજ્ઞ છું. જ્યારે હું વડોદરા કૉલેજમાં વિદ્યાર્થી હતો ત્યારે મને તેમના હાથ નીચે અભ્યાસ કરવાનો અસાધારણ અધિકાર પ્રાપ્ત થયો હતો. આ વિદ્વન્મંડળની સમક્ષ આજે આવવાનો અવસર તેમણે મને આપ્યો તે બદલ હું ઉપકૃત છું. તેમણે મને પ્રોત્સાહિત ન કર્યો હોત તો આ અધિવેશનના ઉદ્ઘાટનની જવાબદારીનું કામ માથે લેવાની હિંમત મેં ન કરી હોત.

ગુલાબની પાંખડીઓ ખરી પડે તેનાથી જેવી રીતે તેની નીચેની જમીનનો મૃત્પિણ્ડ સુવાસિત થાય છે, તેવી રીતે, આજે અહીં મળેલા માન્ય મેધાવીઓની સાથે સમાગમમાં આવવાથી મારા જેવો પ્રાકૃત પુરુષ જ્ઞાનનો સુવાસ મેળવશે ને સંઘરશે. આપના પ્રજ્ઞાપૂર્ણ સંભાષણોથી આપ સજ્જનો ભૂત સમય પર પ્રકાશ નાંખશો અને વર્તમાન સમય પર ચર્ચાઓ કરશો; તેને પરિણામે, ભવિષ્યને માટે એવાં સંયોજનો આપ કરી શકશો કે તેથી આપણાં જીવનો વધુ ઉજમાળાં બની શકશે. આપણી સુન્દર માતૃભૂમિએ, એટલે કે ગુજરાતે સંતો, કવિઓ, તત્ત્વજ્ઞો. લેખકો, નૃપેન્દ્રો ને રાજ્યધુરંધરો, એમ ઘણા મહાન પુરુષો પેદા કર્યા છે, અને તેમણે આપણાં જીવનો વધુ ઉજમાળાં કર્યાં છે, તેવું જ આપ તેમને ચીલે કરી શકશો. મારા પિતામહ મહારાજા સયાજીરાવ નરેશે પોતાની પ્રજાની સુખસંપત્તિ ને શાંતિ-સમૃદ્ધિને અર્થે આખું જીવન જીવ્યું હતું, માનવીમાત્રનાં સુખશાન્તિને અર્થે મહાત્મા ગાંધીજીએ પોતાની આખી જિંદગી સમર્પિત કરી હતી, અને આધુનિક ભારતવર્ષના ઘડવૈયા રાજ્ય-નીતિજ્ઞ ને રાજ્યધુરંધર સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે જિંદગીભર આપણા દેશની સેવા કરી હતી; તેમનાં નામો આપણા સ્મૃતિપટમાં તાજાં જ છે. તેઓ જે સમયોમાં જીવ્યા તે સમયોમાં તેમણે તેમના વ્યક્તિત્વની સુન્દર છાપ પાડી છે, અને તેમની પછીના સમયોના લોકોને અર્થે લેખન, મનન, ને કાર્યકરણનો એક સુન્દર નિધિ તેઓ વારસારૂપે મૂકતા ગયા છે. અત્રે હાજર રહેલા વિદ્વાનો પોતાનાં લખાણોદ્વારા આવી વિભૂતિઓને આપણા ભવિષ્ય કાળને અંગે વધુ ને વધુ પ્રેરણાઓ અર્પતી બનાવી શકશે.

હિંદુસ્તાનના બીજા ભાગોની તુલનામાં ગુજરાતે છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં નૈતિક, સાંપત્તિક ને રાજકીય પ્રગતિ વધુ વિશિષ્ટ કરી છે, અને મને ખાત્રી છે કે જ્યારે આપણે મહાગુજરાતનું આપણું પોતાનું વહીવટી એકમ પ્રાપ્ત કરીશું, ત્યારે આપણી પ્રગતિ સધાઈ છે તેથી પણ મહત્તર સધાશે. જેમ આગલા વડોદરા રાજ્યમાં ગુજરાતી ભાષા હમેશ રાજ્ય-ભાષા હતી, તેમ જ આ મહાગુજરાતના એકમની પણ તે રાજ્યભાષા થશે. અને જ્યારે કોઇ પણ ભાષા રાજ્યભાષાનું માનવંતું પદ પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે તેનું પદ વધારે માનવંતું બને છે, અને તેથી તેના સાહિત્યને વધારે પ્રગતિવેગ સાંપડે છે. આમ હું કહું છું ત્યારે હું કોઇ પણ જાતની સંકુચિત દૃષ્ટિ સેવતો નથી; પણ આપણે આપણું વિશિષ્ટ સંસ્કારધન સંરક્ષિત ને સંવર્ધિત રાખવું જોઇએ, તે દૃષ્ટિએ હું આ કથન કરું છું.

અરાડમું

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન

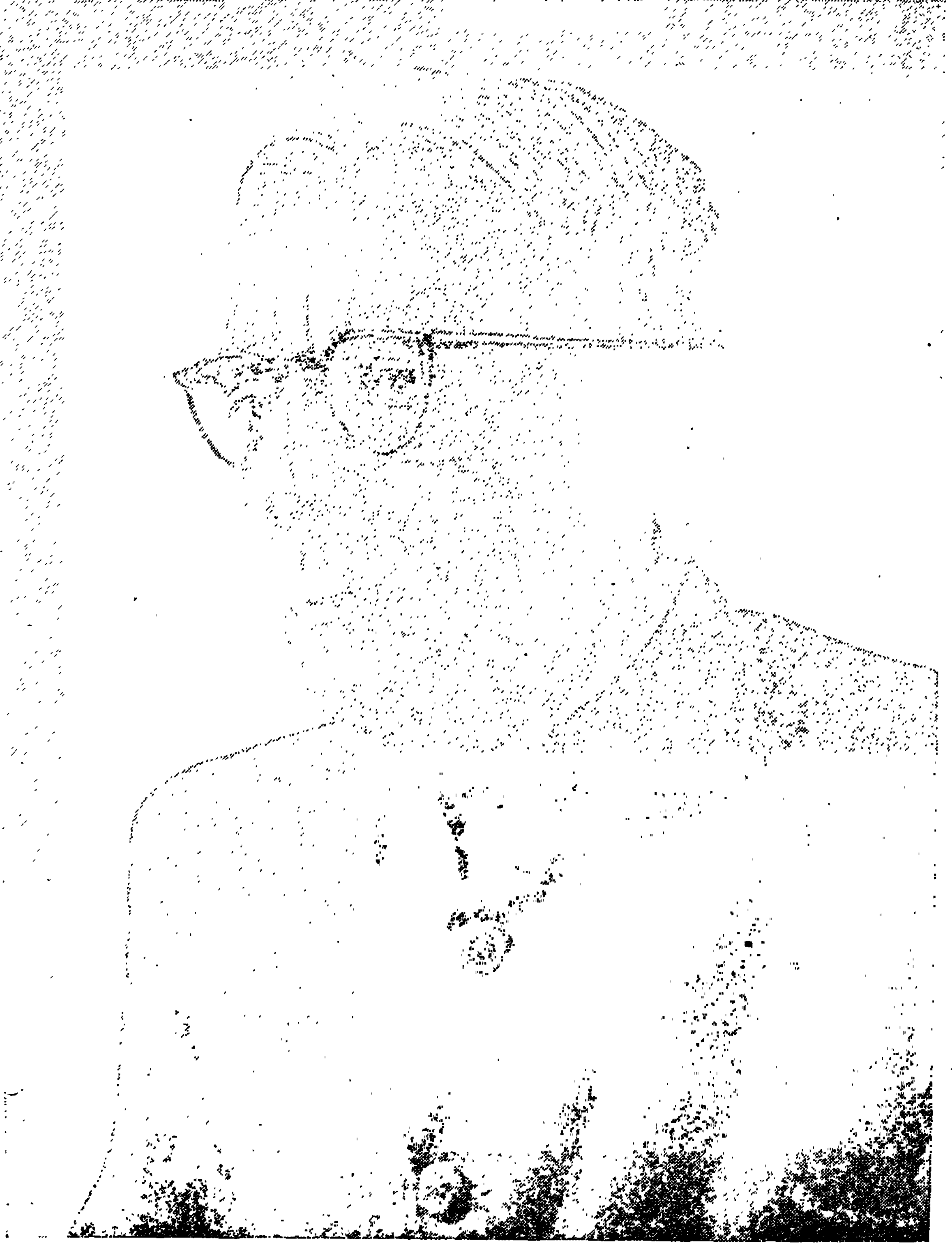
નવસારી

—: પ્રમુખ :—

શ્રી હરસિદ્ધભાઈ વજુભાઈ દીવેટીઆનું

વ્યાખ્યાન

રવિવાર, તા. ૨૮-૧૨-૧૯૫૨

હરસિદ્ધભાઈ વજુભાઈ દીવેટીઆ, એમ. એ., એલએલ. બી.

વાઈસ ચાન્સેલર, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

પ્રમુખ, અરાઢમું ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન, નવસારી, ૧૯૫૨

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનના પ્રતિનિધિઓ, સાહિત્યરસિક સન્નારીઓ તથા સદ્‌ગૃહસ્થો,

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સંમેલનનું પ્રમુખસ્થાન તે કોઈ પણ વ્યક્તિ માટે ગૌરવ-ભર્યા માનનું પદ છે. તે પ્રતિષ્ઠિત પદ ઉપર મારી પસંદગી કરી આપે જે સદ્‌ભાવ બતાવ્યો છે તે માટે હું આપનો સહૃદયતાથી આભાર માનું છું. મને લાગે છે કે મારી યોગ્યતા ગમે તેટલી ઓછી હોય તેમ છતાં મારામાં વિશ્વાસની ભાવનાથી મને એ પદ આપે આપ્યું તે કારણથી મારે માટે તો તે માન કરતાં આપના વિશ્વાસને અદા કરવાની જવાબદારીનું હું વધારે સમજું છું. તે જવાબદારી બજાવવા માટે પરિષદના કાર્યમાં રસ લેતા સર્વ બંધુઓનો સહકાર મને મળી રહેશે એવી સંપૂર્ણ શ્રદ્ધાથી મેં આ સ્થાન સ્વીકાર્યું છે. આશા છે કે તમારો વિશ્વાસ અને મારી શ્રદ્ધા એ બન્નેને સરખી સફળતા મળે.

અવસાનોની નોંધ :

પ્રથમ તો આજે લગભગ ચાર વર્ષ પછી પરિષદનું સંમેલન મળે છે તે દરમિયાન જે ગુજરાતી સાક્ષરો તથા સાહિત્યરસિક નામાંકિત વ્યક્તિઓનાં અવસાન થયાં છે તેની સખેદ નોંધ લેવી ઘટે છે.

સદ્‌ગત સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ લેખક તો નહોતા, પણ જનસમૂહના હૃદયમાં સોંસરી પેસે એવી સચોટ અને તળપદી, કાંઈક કટાક્ષ અને કાંઈક તીવ્ર વેધક વાણી વડે પ્રજાને સંગઠિત કરી લોકનું નવજીવન ઉત્પન્ન કરે તે જો સાહિત્યકારનું લક્ષણ ગણાય તો તેમને આ ગાંધીયુગના આમજનતાના અને ખાસ કરીને નિરક્ષર જનતાના સાક્ષર કેમ ન કહી શકાય? સ્વાધીનતા મેળવવાથી સાહિત્યજીવન પણ જો સમૃદ્ધ થઈ શકે તો તે મેળવી આપનાર વીરપુરુષને અંજલી આપવાનો પણ સાહિત્યકારોનો ધર્મ છે.

સદ્‌ગત બળવંતરાય ઠાકોર એક મહાવિદ્વાન, ઉત્તમ કવિ, વિવેચક અને સમર્થ લેખક હતા. તેમની પ્રગલ્ભ બુદ્ધિમાં મૌલિકતાનો ચમત્કાર હતો. વિશાળ વાચન અને ચિંતન વડે એમની વિવેચનશક્તિની પ્રતિભા અસાધારણ હતી. સાધારણ વિવેચકને પણ ન સૂઝે એવાં તલસ્પર્શી વિચારો અને દલીલો થોડી ભારે પણ બળવાન્ ભાષામાં તે વ્યક્ત કરી શકતા. આ જમાનાના ઘણા સાહિત્યકારોને પણ તેમની નિખાલસ સલાહ અને દોરવણી વડે ઉત્તેજન અને પ્રેરણા મળ્યાં છે. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યકારોની નોંધમાં એમનું નામ અમર રહેશે.

સદ્‌ગત દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીના તાજેતરમાં થયેલા અવસાનની નોંધ લેતાં ખેદ થાય છે. એ જો અત્યારે આપણી દુનિયામાં હોત તો આ સંમેલનનું સુકાન એમને સંભાળવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો હોત. પરંતુ દૈવયોગે યાદીમાં એમની પસંદગી થયા પછી થોડા દિવસમાં જ એમનું

અવસાન થયું એ આપણે માટે એક કરુણ બનાવ થયો. આપણા સાહિત્યના ઇતિહાસવિષયક ક્ષેત્રમાં એમના અવસાનથી ઘણી મોટી ખોટ પડી છે. વિનીત અને નમ્ર સ્વભાવના આ વિદ્વાન્ સાક્ષરે ઊંડા અભ્યાસ અને ઉચ્ચ પ્રકારની તુલનાશક્તિ વડે અનેક ઇતિહાસાત્મક અને સંશોધનના પ્રશ્નોને અસાધારણ વિવેકશક્તિ અને સમર્થ ભાવથી ચર્ચ્યા હતા. કાંઈ પણ પૂર્વગ્રહ વિના તટસ્થતાથી જે અનુમાનો અને નિર્ણયો એમણે દર્શાવ્યાં હતાં તે ભવિષ્યના ઇતિહાસકારોને ઘણાં મૂલ્યવાન્ થઈ પડશે. એમને આ વિષયમાં એટલો બધો રસ હતો કે ઘણાં વર્ષથી એમનું શરીરસ્વાસ્થ્ય નરમ રહેવા છતાં સાહિત્યની સેવામાં જ તે પરોવાયલા રહેતા હતા. ઐતિહાસિક સંશોધન અને તુલનાત્મક વિવેચનના ક્ષેત્રમાં આપણે ત્યાં ઘણા થોડા સાહિત્યકારો આકર્ષાય છે. આશા છે કે એમના અવસાનથી પડેલી મોટી ખોટ થોડેઘણે અંશે પૂરી પાડવા નવા શિક્ષિત યુવકો તત્પરતા બતાવશે.

તાજેતરમાં સદ્‌ગત કિશોરલાલ મશરૂવાળાનું દુઃખદ અવસાન એ માત્ર ગુજરાત માટે નહિ, પણ સમગ્ર દેશ માટે ખેદજનક બનાવ છે. એમના પુષ્કળ લેખોમાં ગાંધીવાદનું તાત્ત્વિક દર્શન એમણે સુંદર રીતે સમજાવ્યું હતું. ગાંધીજીના અવસાન પછી "હરિજન"પત્રોના સંચાલનનું કાર્ય એમણે એટલી સફળતાથી કર્યું કે એ પત્રોને બંધ કરવાનો વિચાર થયો ત્યારે ખાસ કરીને એમના લેખોનો લાભ જનતાને મળતો બંધ ન થાય તે માટે જોઈતી મદદ આપવાની એમના પ્રશંસકોએ તત્પરતા બતાવી અને એ પત્રો ચાલુ રહ્યાં. પરંતુ દૈવયોગે થોડા જ માસ પછી થયેલા એમના અવસાનથી અત્યારે તો ન પૂરી શકાય એવી ખોટ પડી છે. આપણે ત્યાં ચિન્તનાત્મક લેખકો બહુ જ થોડા છે. એમનું સ્થાન ખાલી પડવાથી ખાસ કરીને ગુજરાતના પત્રકારત્વને ભારે ખોટ પડી છે.

સદ્‌ગત ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ બહુશ્રુત અને રસિક સાક્ષર હતા. ડૉક્ટર જેવા વ્યવસાયી જીવનમાં પણ એમણે સાહિત્યની સતત સેવા કરી હતી. કલાના એ પરમ ઉપાસક હતા અને ગુજરાત ઉપરાંત હિંદના બીજા પ્રદેશોની સ્થાપત્યકલા ઉપર એમણે અભ્યાસપૂર્ણ લેખો જનતાને આપ્યા છે. સાહિત્યપરિષદના જન્મકાળથી જ આ સંસ્થાના એ એક અગ્રેસર સંચાલક હતા અને પરિષદની દરેક પ્રવૃત્તિમાં ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લેતા હતા.

સદ્‌ગત મનહરરામ મહેતા ખંડઝૂલણા છંદના કવિ ઉપરાંત સાહિત્યપરિષદના ઘણાં વરસ સુધી મંત્રી હતા. એના સંચાલનમાં એમણે અત્યંત શ્રમ અને રસ લઈને પરિષદની દરેક બેઠકને સફળ બનાવવાનો ભાર ઉમંગથી ઉપાડી લીધો હતો.

સદ્‌ગત રામમોહનરાય દેસાઈ એક વિદ્વાન્, ચિંતક, લેખક, તેમજ કવિ હતા. ગુજરાતમાં સ્ત્રીઓ માટેના પહેલા માસિક "સુંદરીસુબોધ"નું વીસ વરસ સુધી સરસ સંચાલન કરીને આપણા સ્ત્રીસમાજની એમણે સંગીન સેવા કરી હતી અને અનેક સ્ત્રીઓને લેખિકાઓ થવાનું ઉત્તેજન આપ્યું હતું. એમની બે નવલકથાઓ "યોગિની" અને "[illegible]"એ વાચકોની પ્રશંસા મેળવી હતી. પણ એમના અવસાનની અહીં નોંધ લેવાનું ખાસ કારણ એ છે કે સાહિત્યપરિષદની સ્થાપનામાં સદ્‌ગત રણજિતરામ મહેતા જે એમના

ગાઢ મિત્ર હતા તેમની સાથે એમણે મુખ્ય ભાગ લીધો હતો અને પરિષદની પ્રથમ બેઠકમાં લોકકથા ઉપર એક અભ્યાસપૂર્ણ નિબંધ વાંચ્યો હતો.

સદ્ગત ગોકુળદાસ રાયચુરાની સૌરાષ્ટ્રના લોકસાહિત્યને પ્રકાશમાં લાવવાની તથા "શારદા" માસિકદ્વારા એમણે આપણા સાહિત્યની કરેલી સેવા જાણીતી છે. લગભગ દરેક સાહિત્ય પરિષદ અને સંમેલનની બેઠકમાં એમની મનોરંજની વાણીથી શ્રોતૃવર્ગને મુગ્ધ કરવાની તેમનામાં શક્તિ હતી.

સદ્ગત બટુભાઈ ઉમરવાડીઆએ ગુજરાતી સાહિત્યની એકાંકી નાટકો આલેખીને સુંદર સેવા કરી હતી. વ્યવસાયી જીવનને લીધે તે સાહિત્યજીવનમાં લાંબો વખત રહી શકયા નહીં, પરંતુ એમણે જેટલું આપ્યું તેનાથી એમનું સ્થાન સાહિત્યક્ષેત્રમાં રહ્યું છે.

આ ઉપરાંત ગુજરાતના પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યરસિકો અને વિદ્વાનો—ઠક્કરબાપા, ગલીઆરા, મોતીચંદ કાપડીઆ, મગનલાલ ખખ્ખર, શંકરરાય અમૃતરાય, વીરમિત્ર દીવેટીઆ, હીરાલાલ કાઝી, વામન મુકાદમ, અનન્ત પંડ્યા, વગેરેના અવસાનોની નોંધ લેવી ઘટે છે.

સાહિત્ય અને જીવન:

સન્નારીઓ તથા સજ્જનો! આપણે સહુ ગુજરાતી સાહિત્યના સર્જકો, ઉપાસકો તથા રસિકો તરીકે આજે અહીં મળ્યાં છીએ. સાહિત્ય શબ્દનો વિશેષ અર્થ શો છે તેનો પ્રથમ વેચાર કરી આપણે આગળ ચાલીએ. આપણા વિદ્વાનોએ એના જુદાજુદા અર્થ કર્યા છે. 'સહિતસ્ય ભાવં સાહિત્યમ્" એટલે અનેક વ્યક્તિઓના વિચારનું સંમિલન ભાષાદ્વારા પ્રગટ થાય તે સાહિત્ય. "હિતેન સહ સહિતં તસ્ય ભાવઃ સાહિત્યમ્" એટલે હિતકારક ઉક્તિઓનો સંગ્રહ તે સાહિત્ય. "શબ્દાર્થૌ સહિતૌ કાવ્યમ્" એટલે શબ્દ અને અર્થ વિશિષ્ટ રૂપે એકબીજાની સાથે મળેલાં હોય તે સાહિત્ય. આ વ્યાખ્યાઓમાં બે મુખ્ય તત્ત્વો સમાયલાં છે: એક વિચાર અને વાણીનું સુંદર સંમિલન અને બીજું આવી રીતે અનેક સાહિત્યકારોએ કાલ-પરંપરામાં પદ્ય કે ગદ્યમાં રચેલો સંગ્રહ. વિચાર અને વાણી વચ્ચેનો સંબંધ જેમ વ્યક્તિમાં છે, તેમ એક ભાષા બોલતી પ્રજાનું માનસ અને તેના સાહિત્ય વચ્ચેનો પરસ્પર સંબંધ અંગાંગી પ્રકારનો છે. એટલે કે કોઈ પણ કાળનું સાહિત્ય એ તે સમયની પ્રજાના માનસનો આવિર્ભાવ છે. તેમજ ભવિષ્યની પ્રજાનું માનસ ઉત્પન્ન કરવામાં તેના સાહિત્યની પણ સારી કે નરસી અસર થાય છે. વિચારોનો સૂક્ષ્મ આત્મા શબ્દોની સ્થૂલ સૃષ્ટિમાં જન્મ લઈ દેહ ધારણ કરે તેનું પુષ્ટ જીવન વિચારોના મૌલિક મૂલ્ય તથા શબ્દોની હૃદયંગમતાના સુંદર સમન્વય ઉપર જ આધાર રાખે છે. તે બન્ને તત્ત્વોમાં વિચાર તે જ આત્મા છે અને શબ્દ તેનું શરીર છે તે સાહિત્યસૃષ્ટિનું એક સનાતન સત્ય છે. તે બન્નેનો જે સાહિત્યમાં સંયોગ હોય તે જ સાહિત્ય ચિરંજીવ બને છે. અને સમાજના માનસને ઉચ્ચ કક્ષા પર ટકાવે છે. આવી રીતે વિચારોનું તત્ત્વ તે સાહિત્યની ભૂમિકા છે પરંતુ જીવન જેમ ગતિમય છે તેમ વિચારો પણ પ્રગતિમય હોય તો જ તેનું બળ ટકી શકે છે. જ્ઞાન અને અનુભવની અસરથી વિચારોનું પરિવર્તન થાય તે સ્વાભાવિક છે. અને તેથી જ સાહિત્ય પણ જો

નવા વિચારોથી પ્રાણવાન ન થાય તો તે લોહી વગરનું અને નિર્જીવ બને છે. આવી યુગેયુગે બદલાતી વિચારસરણીઓને વ્યક્ત કરવા માટે સાહિત્યમાં નવા શબ્દો અને શૈલીનું પણ સર્જન થાય છે. એક યુગનું સાહિત્ય પછીના યુગોમાં તેમાં જે સનાતન સત્યો રહેલાં હોય તેટલા પૂરતું સજીવ રહે છે. અને બાકીનું તો ઇતિહાસના ભંડારમાં જ ભરાઈ રહે છે. જેવી રીતે પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થઈને રહેવું એટલું જ નહિ, પણ પરિસ્થિતિને પણ જીવનને ઉચ્ચ માર્ગ ઉપર લઈ જવા માટે અનુકૂળ બનાવવી એ મનુષ્યજીવનશાસ્ત્રનો નિયમ છે તેવી જ રીતે પ્રજાજીવનનું પ્રતિબિંબ થવા ઉપરાંત બદલાતી પરિસ્થિતિમાં જીવનનો ઉત્કર્ષ થાય તેવા પ્રકારનું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવું તે સાક્ષરતાનો ધર્મ છે. એમ ન થાય તો જીવન ટકી શકે નહીં અને પ્રજાજીવન સાથેનો નિકટ સંબંધ તૂટી જાય. સાહિત્ય વડે જો મૂલ્યાંકનોનું પરિવર્તન થાય તો જ તે જનતા ઉપર જરૂરની અસર કરી શકે.

પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય:

આ છે સંક્ષિપ્તમાં સાહિત્યજીવનની મીમાંસા. હવે આપણે ગુજરાતી સાહિત્યને આ દૃષ્ટિબિંદુથી તપાસીએ: ગુજરાતના દૂર ભૂતકાળમાં ગયા વિના જ્યારથી ગુજરાતી જીવન ઘડાવા માંડયું એટલે ઈ. સ. ૧૧ માં સૈકાથી શરૂ કરીશું. મૂળરાજ સોલંકીથી ભીમદેવ સુધીના સમયમાં ગુજરાતના ઘડતરનો પ્રથમ યુગ હતો. ગુજરાતના રાજકીય ક્ષેત્રના વિકાસ સાથે ઉત્તરેથી આવી હાલના ગુજરાતમાં વસેલી પ્રજાઓએ પોતાના દેશને આબાદ કરવા વ્યાવહારિક પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી. તેમાં જૈનધર્મના અનુયાયીઓ અગ્રેસર હતા. ગુજરાતનું માનસ ઘડવામાં બે વસ્તુઓ મુખ્ય હતી: એક તો તેના પશ્ચિમ કાંઠાનો સમુદ્ર અને બીજી તેની ધરાને રસાળ બનાવનાર અનેક નદીઓ. આ બન્ને કુદરતી સાધનોએ ગુજરાતને સમૃદ્ધ બનાવી તેનું ભવિષ્ય ઘડયું. દેશપરદેશના વ્યાપાર ખેડાયા અને સાધનસંપત્તિની વૃદ્ધિ વડે સાહિત્ય અને કલાઓને પણ ઉત્તેજન મળ્યું. આપણા પશ્ચિમકાંઠાના સમુદ્રે પારસીભાઈઓનાં વહાણોને ગુજરાતમાં આણી આપણા કીનારા ઉપર ઉતાર્યાં અને ત્યારથી ગુજરાત તેમનું વતન થયું એ પણ આપણું મોટું સદ્‌ભાગ્ય નીવડયું. અહિંસાપ્રધાન જૈનધર્મ અને ગુજરાતની નરમ ભૂમિ એ બન્નેએ એનું જીવન શાન્તિપ્રિય ને વ્યાવહારિક બનાવ્યું. રજપૂત રાજાઓએ પણ જૈન તેમજ હિન્દુધર્મને તથા સાહિત્યના વિકાસને ઉત્તેજન આપ્યું. એ સાહિત્યવિકાસની શરૂઆત જૈન સાધુઓને હાથે થઈ. હેમચંદ્રાચાર્યે વ્યાકરણ રચી તે સમયની ભાષાનું ખોખું તૈયાર કર્યું અને બીજા અનેક સાધુઓએ રાસાઓ રચી ગુજરાતી પદ્ય અને ગદ્ય સાહિત્યની શરૂઆત કરી. પરંતુ આ અને પછીના ઠેઠ ૧૮–૧૯ ની સદીના લાંબા કાળમાં ગુજરાતી સાહિત્યની વિશિષ્ટતા તે એનું ધાર્મિક ભાવનાપ્રધાન પદ્યસાહિત્ય. જે પ્રજા શાન્તિમય અને પૈસે ટકે સુખી હોય તેનામાં ધર્મના જ્ઞાન કરતાં પણ ભાવનાને વધારે પુષ્ટિ મળે છે. એટલે ગુજરાતી જીવનમાં વ્યાવહારિકતા અને ધાર્મિકતા એ બન્ને સાથે રહી. તત્ત્વજ્ઞાનની સીડી ઉપર ચડી માત્ર હવાઈ વાતાવરણમાં લટકવા કરતાં સ્થૂલ ભૂમિ ઉપર રહીને જીવનની ભોગ્ય વસ્તુઓ ભગવાનની કૃપાથી જ મળે છે માટે તેની

ભક્તિ કરીને જીવન ભોગવવામાં સુખ છે એ સામાન્ય ગુજરાતી પ્રજાજનોનો જીવન-મંત્ર થયો. અને એ પ્રકારના વ્યાવહારિક અને ધાર્મિક મિશ્રણવાળું મધ્યમ માર્ગનું માનસ એ ગુજરાતની વિશિષ્ટતા. આ કારણથી જે ધાર્મિક સંપ્રદાયમાં ભોગ અને ભક્તિ એ બન્નેને સ્થાન છે તેવા સંપ્રદાય તરફ ગુજરાતની જનતાનું મન આકર્ષાય તે સ્વાભાવિક છે. એવો સંપ્રદાય એને મળ્યો પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવધર્મમાં અને કૃષ્ણભક્તિના સમર્પણ-ભાવમાં. શ્રીકૃષ્ણ ગુજરાતના ધાર્મિક જીવનનું મધ્યબિન્દુ બન્યા, પણ તે મહાભારતની ગીતાના કૃષ્ણ કરતાં મથુરાના, ભાગવત્પુરાણના, બાળલીલાના, પ્રેમભકિત વડે સર્વ-સમર્પણના કૃષ્ણ હતા. આ છે નરસિંહ મહેતાથી માંડીને દયારામ સુધીના પાંચછ સૈકાના સાહિત્યયુગનું રહસ્ય. એમાં ગુજરાતની ધાર્મિક તૃષ્ણાની રસમય તૃપ્તિ, સો વરસના અદ્‌ભુત વિશ્વપરિવર્તન પછી પણ આજસુધી ગુજરાતની સામાન્ય જનતામાં કૃષ્ણના સાહિત્યની લોકપ્રિયતા. વૈષ્ણવ ધર્મ તો બંગાળા અને દક્ષિણમાં પણ પ્રસર્યો છે. પણ બંગાળાની આવેશમય પ્રજા અને દક્ષિણની જ્ઞાનપ્રધાન પ્રજાઓ કરતાં ગુજરાતની ભાવનામય પ્રજાએ વૈષ્ણવ ધર્મને પોતાના માનસને અનુકૂળ થાય એવી રીતે અપનાવી લીધો. એ ધર્મના બાહ્ય સ્વરૂપમાં કાળે કરીને અનિષ્ટ તત્ત્વો પણ ઉત્પન્ન થયાં, છતાં એને શુદ્ધ બનાવીને સાચવી રાખ્યો. પરંતુ પૌરાણિક હિન્દુધર્મ તો બહુમુખી છે અને ગુજરાતના સર્વગ્રાહી માનસને તે અનુકૂળ નીવડયો. શાકત અને શૈવ ધર્મ-સંપ્રદાયો પણ ગુજરાતમાં બહુ પુરાણા છે. ઈશ્વરી શકિતને દેવીના સ્વરૂપમાં તેમજ રુદ્ર સ્વરૂપમાં પણ ગુજરાત પૂજે છે. ગુજરાતની બહારના ઊર્મિલ ભકિતના આચાર્યો વલ્લભાચાર્ય, સ્વામીનારાયણ, વગેરેના ઉપદેશોએ ગુજરાતની માનસભૂમીમાં જ પોતાનું વતન કર્યું. પણ સૈકાઓ પછી પૌરાણિક ધર્મને સુધારી વેદધર્મને સજીવ કરનાર ગુજરાતી મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતિને હિન્દુ સમાજમાં નવું બળ પૂરવા માટે ગુજરાતની બહાર જવું પડયું. કવિ નર્મદે હિન્દુસ્થાનના પ્રાંતોની વિશિષ્ટતા વિષેનો લોકમત જણાવ્યો છે કે “તૈલંગણનો વેદ, મૈથિલનું વ્યાકરણ, બંગાળાનો ન્યાય, દ્રવિડનો વેદાંત, કાશીનું સાંખ્ય, હરદ્વારનો યોગ, મારવાડનું જ્યોતિષ, દ્રવિડના રસાલંકાર અને ગુજરાતનાં કાવ્યપુરાણ,”—આવી પૌરાણિક સંસ્કૃતિએ ગુજરાતના સાહિત્યને રંગી નાંખ્યું અને નરસિંહ મહેતાથી દયારામ સુધીના ચારપાંચ સૈકા સુધી ગુજરાતી સાહિત્યનું વહેણ લગભગ એક જ દિશામાં વહ્યા કર્યું. અતિશય ભક્તિભાવથી ઉત્પન્ન થયેલી શ્રદ્ધાએ ગુજરાતના માનસને વેપારમાં પહોંચેલું પણ ધર્મે ભોળું બનાવ્યું. અને ગુજરાતીઓ માત્ર બાહ્ય ધર્મના પાલનથી ઉત્પન્ન થતા ઢોંગ અને પાખંડના ભોગ પણ બન્યા. એ અનિષ્ટ તત્ત્વનું જોર જ્યારે વધતું ગયું ત્યારે તેની સામે પુકાર કરવા માટે ગુજરાતના અંતરમાંથી અવાજ નીકળ્યો. કાંઈક કડવી, કાંઈક તીખી અને કટાક્ષમય વાણીમાં અખાએ અંધશ્રદ્ધામાંથી “આતમજ્ઞાન”ને રસ્તે જવા માટે લોકોને ઉપદેશ કર્યો. નરસિંહ મહેતાએ ભકિતભાવનાથી ઈશ્વર મેળવવા માટે વેદાન્તનો ઉપયોગ કર્યો; ત્યારે તેના પછીના અખાએ આત્મજ્ઞાનનો આંતરધર્મ અપનાવવા માટે વેદાંતનું રહસ્ય સમઝાવ્યું. નરસિંહ મહેતાએ તથા મીરાંબાઈએ લોકોની ધર્મભાવનાને ભકિતરસ વડે ભીની રાખી, ત્યારે અખાએ લોકોને ચટકો લાગે એવી

ભાષામાં પણ સચોટ રીતે ધર્મના તાત્ત્વિક સ્વરૂપનું ભાન કરાવ્યું. પણ અખાનાં કથનો તેની 'અખેગીતા'માં જ રહ્યાં; ત્યારે નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઈ, પ્રેમાનંદ અને દયારામનાં કવનો ગુજરાતના હૃદયમાં વસ્યાં. આમ જીવન અને સાહિત્ય એકબીજા સાથે ઓતપ્રોત થઈને ઠેઠ અર્વાચીન કાળ સુધી રહ્યાં.

અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય :

દયારામ પછી ગુજરાતી સાહિત્યનો અર્વાચીન કાળ શરૂ થયો. તેને હવે લગભગ સો વર્ષ પૂરાં થયાં છે. દયારામનું અવસાન અને નર્મદનું સાહિત્યજીવન એ બન્ને એક જ કાળમાં થયાં. છતાં પણ એ બે જણ વચ્ચે કેટલું અંતર! એ કાળ માત્ર નવા યુગનો નહીં, પણ આખા દેશના નવા અવતારનો જન્મકાળ હતો. અત્યારસુધી ગુજરાતી, થોડું સંસ્કૃત અને ફારસી એ ભાષાઓમાંના સાહિત્યથી જીવન ઘડાતું. હવે અંગ્રેજી ભાષાનું અને તેના સાહિત્યનું શિક્ષણ શરૂ થવાની સાથે જીવનના દરેક વિભાગમાં નવા વિચારો અને જૂની પ્રણાલિકાઓ વચ્ચેનો વિગ્રહ શરૂ થયો. જીવનનાં મૂલ્યાંકનો બદલાવા લાગ્યાં અને નવી વિચારસરણીઓ અને ભાવનાઓએ નવું જ માનસ દેશમાં સર્વત્ર ઉત્પન્ન કર્યું. સ્વાભાવિક રીતે સાહિત્યનું વહેણ પણ બદલાયું. ગુજરાતના શાન્તિમય અને સંરક્ષક જીવનમાં ઉત્પાતનો આંચકો આવે એવાં છૂટાંછવાયાં બળોને એકત્રિત અને વ્યક્ત કરનાર પુરુષ ઉત્પન્ન થવા માટેનું વાતાવરણ તૈયાર થવા માંડ્યું. અને તરત જ નર્મદકવિમાં તે બળો મૂર્તિમંત થયાં. ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં સંકોચાઇ રહેલું ગુજરાતી સાહિત્ય એમાંથી છૂટયું અને તેનાં ગદ્ય અને પદ્ય એ બન્ને અંગોને સાંસારિક, સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય, વગેરે ક્ષેત્રોમાં નર્મદે પ્રવેશ કરાવ્યો. પણ નર્મદનો આવેશમય વેગ ધાર્મિક અને સંરક્ષણવૃત્તિવાળા ગુજરાતને માટે વધારે પડતો હતો. મુંબઈના છૂટા વાતાવરણમાં રહેલો અને જુસ્સાવાળો પણ ઉચ્છૃંખલ સ્વભાવનો નર્મદ એના જમાનાથી વધારે આગળ વધી ગયો હતો. અને ગુજરાતના સાહિત્યક્ષેત્રમાં તો જાણે બે તડ પડી ગયાં હોય એવું વાતાવરણ ઉત્પન્ન થયું હતું. દલપતરામના "ધીરેધીરે સુધારાનો સાર"નો નમ્ર અવાજ નર્મદના "યાહોમ કરીને પડો, ફત્તેહ છે આગે!"ના બ્યૂગલના અવાજ કરતાં ગુજરાતને વધારે રુચિકર લાગ્યો. છતાં નર્મદની સાહિત્યસેવાનું મૂલ્ય દલપતરામની સભારંજની કવિતાના સાહિત્ય કરતાં ઊંચું હતું. પચાસેક વરસ પછી નર્મદનો નાદ ગુજરાતે પારખ્યો. નવગુજરાતના આદ્ય જ્યોતિર્ધર તરીકે તો નર્મદને જ મૂકાય.

અંગ્રેજી સાહિત્યના શિક્ષણે બંગાળાને અંગ્રેજી જીવનનો પણ રંગ લગાડ્યો. ગુજરાતમાં વિચારોનું પરિવર્તન થવા માંડ્યું, પણ આચારમાં તો થોડા અપવાદ સિવાય ખાસ અસર ન થઈ. યુનિવર્સિટીના ઉચ્ચ શિક્ષણે શિક્ષિતવર્ગને વિચાર કરતા કર્યા અને તેની અસર ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર ધીમેધીમે વધવા લાગી. ખાસ નોંધવા જેવી એક અસર સંસ્કૃતના અભ્યાસ ઉપર થઈ. અત્યારસુધી સંસ્કૃતનાં સાહિત્ય અને શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન મોટે ભાગે શાસ્ત્રીઓ અને પંડિતો પાસે જ હતું. રાજ્યભાષા ફારસી હોવાથી સંસ્કૃત કરતાં ફારસી જાણનાર જનો વિશેષ હતા, પણ ઉચ્ચ શિક્ષણમાં સંસ્કૃતને સ્થાન મળવાથી અંગ્રેજી

સાહિત્ય સાથે સંસ્કૃત સાહિત્ય અને શાસ્ત્રોનો પરિચય જેમ વધવા માંડ્યો તેમ એ જ્ઞાન-ભંડારનાં દ્વાર ખુલ્લાં થયાં. પરિણામે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ અને આપણી આર્ય સંસ્કૃતિના જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થવાની સાથે એ બન્નેનું તુલનાત્મક સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવા તરફ આપણા વિદ્દદ્વર્ગની પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ. હિંદુધર્મનાં મૂલ્યાંકનો જેનું આપણા પૂર્વજોએ તત્ત્વદર્શન કરાવ્યું હતું તેના હાલની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે પુનર્જીવનની રચના એ આપણા સાહિત્યનું એક અંગ બન્યું. સાહિત્યમાં ધાર્મિક ભક્તિભાવ પશ્ચાદ્ભૂમિ ઉપર ગયો અને સ્વદેશભક્તિ તથા સમાજની પુનઃરચનાની ભાવના આગળ આવી. જૂના અને નવા વિચારોના ઘર્ષણનો તોડ કેવી રીતે કહાડવો એ ચર્ચાનો વિષય બન્યો. આ પ્રશ્નોને ગુજરાતી જનતા પાસે મૂકી તેનું માર્ગદર્શન આપવા માટે કોઈ સમર્થ ચિંતક અને લેખકની જરૂર પડી. ગુજરાતને સદ્ભાગ્યે એવો એક ઉત્તમ સાક્ષર તે મંથનકાળના જમાનામાં પ્રગટ થયો. ગોવર્ધનરામે "સરસ્વતિચંદ્ર"માં નવલકથાના સ્વરૂપમાં આવા પ્રાણપ્રશ્નોની ઉન્નત શૈલીમાં ચર્ચા કરી માર્ગદર્શન આપનારું અર્વાચીન યુગનું પુરાણ પ્રસિદ્ધ કર્યું. પ્રજાએ એ સર્વગ્રાહી નવલપુરાણનો સુંદર સત્કાર કર્યો, અનેક સાહિત્યકારોની ગદ્ય અને પદ્ય કૃતિઓનાં ઝરણાં ગુર્જરભૂમિમાં ફૂટવા લાગ્યાં અને અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની ગંગાનો પ્રવાહ શરૂ થયો. નવા વિચારોના જોરથી શિક્ષિત-વર્ગનું માનસ બદલાવા લાગ્યું, પરંતુ ગુજરાતનું રૂઢિજીવન એટલું ચુસ્ત હતું કે તેના જોરની અસર સાંસ્કારિક કે સામાજિક જીવન ઉપર બહુ થઈ શકી નહીં. માનસિક જીવન અને વ્યાવહારિક જીવન એટલે વિચાર અને આચાર વચ્ચેનું અંતર વધતું ગયું. નવા અને જૂના વિચારો વચ્ચે ગુજરાતને ગળે ઊતરે એવો સમન્વય સમઝાવનાર સાહિત્યની જરૂર હતી. મણિલાલ નભૂભાઈએ વેદાંતને અભેદવાદરૂપે ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉતારી જીવનનું આર્ય સંસ્કૃતિને અનુરૂપ પરિવર્તન કરવાને "સુદર્શન"માસિકમાં પ્રચાર કર્યો. તેવો જ પ્રચાર નર્મદાશંકર મહેતાએ પણ કર્યો. ધાર્મિક અને સમાજસુધારાનો પ્રચાર પ્રાર્થનાસમાજની સંસ્થા તરફથી રમણભાઈએ "જ્ઞાનસુધા"માં શરૂ કર્યો. "સુદર્શન" અને "જ્ઞાનસુધા" વચ્ચેની ચર્ચાઓએ શિક્ષિતવર્ગમાં રસ ઉત્પન્ન કર્યો. તેની સાથે શ્રેયઃસાધક અધિકારી મંડળે સુધારાની સામે પ્રચાર શરૂ કર્યો. સામાજિક જનતાનું માનસ તો રૂઢિચુસ્ત જ રહ્યું અને એનું વિનોદી અને કટાક્ષયુક્ત ચિત્ર ગુજરાતી સાહિત્યને રમણભાઈના "ભદ્રંભદ્ર" માં મળ્યું. સંરક્ષકવર્ગે તેનો પ્રતિકાર કર્યો અને વાતાવરણમાં ઉગ્રતા પણ આવી. સુધારાની જરૂર તો હતી જ પણ મૂર્તિપૂજા જેવી પુરાણી સંસ્થાની વધારે પડતી નિંદા સહન કરવા ગુજરાત તૈયાર ન હતું. અને તેથી પ્રાર્થના-સમાજ, એનામાં કેટલાંક ઇષ્ટ તત્ત્વો હોવા છતાં, નબળી પડતી ગઈ. વિવાદગ્રસ્ત વિષયોની ઉચ્ચ કક્ષાની ચર્ચા વડે જનતાને માર્ગદર્શન આપવાની જરૂર પડી. આનંદશંકરભાઈએ તે પૂરી પાડી અને "વસંત" નો જન્મ થવાની સાથે જ આપણા આધુનિક સાહિત્યની વસંતઋતુ શરૂ થઈ. સંક્રાંતિકાળના અનેક પ્રશ્નોનું અભ્યાસપૂર્ણ અને તલસ્પર્શી વિવેચન કરી આપણા સાહિત્યને તેમણે સમૃદ્ધ કર્યું. તેમનું વળણ મધ્યમ માર્ગ તરફ રહેલું કહેવાય છે. પણ એ મધ્યમ માર્ગ લોકોને સંતોષવા માટે નહીં, પરંતુ બન્ને બાજુને તાત્વિક દૃષ્ટિએ તપાસીને તેમાંનાં ઇષ્ટ તત્ત્વોનો સુમેળ સાધવાનો સમન્વયમાર્ગ હતો. આર્ય સંસ્કૃતિ અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ બન્નેમાંથી આપણી આધુનિક સંસ્કૃતિ ઉપજાવવા અને આપણા જીવનને સંસ્કારમય બનાવવા માટે એમનાં

વિશાળ વાચન અને મનન "વસંત" અને "આપણો ધર્મ"માં ગુજરાત પાસે એમણે મૂક્યાં અને સાંસ્કારિતાને ગુજરાતના જીવનમાં સ્થાન આપ્યું. કેશવલાલ ધ્રુવે પણ આપણા સાહિત્યને રસશાળી અને ઔચિત્યભાવપૂર્ણ લેખોથી સમૃદ્ધ બનાવ્યું છે. કૃષ્ણલાલભાઈએ જૂના અને નવા ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસની રચનાનું પ્રથમ કાર્ય કરીને આપણા સાહિત્યના ઇતિહાસકર્તાઓ માટે માર્ગસૂચક સ્તંભો રોપ્યા છે.

નરસિંહ મહેતાથી દયારામ સુધીનું ગુજરાતનું પદ્યપ્રધાન ભાવનાત્મક સાહિત્ય અંગ્રેજી સાહિત્યના સંપર્ક પછી પણ સજીવ રહીને બીજી દિશા તરફ વળ્યું. પૌરાણિક કૃષ્ણની લીલાનાં ગુણગાનમાંથી સનાતન કૃષ્ણની જડ તેમજ ચેતન પ્રકૃતિની લીલા એ કવિતાનું કેન્દ્ર બની. ભક્તિકાવ્યોનું સ્થાન પ્રકૃતિકાવ્યોએ લીધું. અંગ્રેજી કવિતાની અસર ગુજરાતી કાવ્ય ઉપર સ્પષ્ટ રીતે જણાવા લાગી અને નૈસર્ગિક શક્તિનું પૂજન એ ઇશ્વરભક્તિનો એક પ્રકાર થયો. ભાગવત અને ગીતગોવિંદની પ્રેરણા મેળવનાર ગુજરાતી પ્રાચીન સાહિત્યયુગના આદિકવિ નરસિંહ મહેતા; અંગ્રેજી સાહિત્યના શ્રેષ્ઠ કવિઓની પ્રેરણા મેળવનાર અર્વાચીન યુગના મુખ્ય પ્રથમ કવિ નરસિંહરાવ; પોતિયું, બંડી અને બાવાટોપી પહેરતા નરસિંહ મહેતા અને કોટ, પાટલૂન અને હૂટ પહેરતા નરસિંહરાવ વચ્ચે કેટલો ફેર લાગે છે? પણ તે બાહ્ય દેખાવ પાછળનું સામ્ય જરા જોઈએ. બન્ને કવિઓનાં ભક્તહૃદયો એમણે જુદીજુદી રીતે ઇશ્વરને પારખ્યો છતાં એક જ ભૂમિકા ઉપર હતાં. એકે ઇશ્વરના અવતારની રાસલીલા ગાઈ, બીજાએ ઇશ્વરની પ્રકૃતિના રાસની વિવર્તલીલા ગાઈ. પણ બન્નેમાં ઊંડો ભક્તિભાવ; પોતપોતાના જમાનામાં બન્ને સુધરેલા ગણાતા નાગરો અને બન્ને ન્યાત બહાર. બન્નેનાં વેદ, ગોત્ર અને શાખા પણ એક જ. બન્નેને સંતાનના વિરહનું ઊંડું દુઃખ. પણ બન્નેમાં ઇશ્વર ઉપરની અચલ શ્રદ્ધાએ ઉપજાવેલાં વિરલ ધૈર્ય અને સહનશક્તિ. રાસલીલા નિહાળવા મશાલ ધરીને ઊભેલા નરસિંહ મહેતાએ ગાયું:

"દીવટીઓ રે દીવટીઓ, નરસૈંયો હરિનો દીવટીઓ,
પૂર્વ પ્રીત ધરી મન માંહે તો રસનાએ રસ ભરીઓ. નર૦"

તે "દીવટીઆ"ને ખબર હતી કે પાંચસોએક વરસ પછી ગુજરાતમાં બીજો નરસિંહ દીવેટીઓ પ્રકૃતિની લીલા ઉપર પ્રતિભાશાળી કવિત્વની મશાલ વડે ઉજ્જવલ પ્રકાશ નાંખશે? નરસિંહ મહેતાનું "વૈષ્ણવજન" કાવ્ય અને નરસિંહરાવનું "મંગળ મંદિર ખોલો" કાવ્ય લોકપ્રિય થયાં અને ગાંધીજીએ પણ અપનાવી ગુજરાતમાં અમર કર્યાં. પણ નરસિંહ એકલો કવિ હતો; ત્યારે નરસિંહરાવ તો ભાષાજ્ઞાન અને ભાષાશાસ્ત્રના ભંડાર અને વિવેચનના ચૂડામણિ હતા. કવિતામાં કોમળતા અને ચર્ચામાં ઉગ્રતા એ બન્ને ગુણો એમના વિશાળ અને નિખાલસ માનસમાં એકસાથે રહી શકતા હતા.

નરસિંહરાવ પછી ગુજરાતમાં નવી કવિતાનો પ્રવાહ છૂટથી વહેતો થયો. કાન્ત, કલાપી, બળવંતરાય ઠાકોર, ખબરદાર, વગેરેએ ઊંચા પ્રકારનાં ઊર્મિકાવ્યોથી આપણું સાહિત્ય સમૃદ્ધ કર્યું, પણ ગુજરાતી જનતાના હૃદયને સ્પર્શનાર, ડોલન શૈલીથી ડોલાવનાર, વિચાર અને શબ્દના મધુર ને સુશ્લિષ્ટ સમન્વયથી મુગ્ધ કરનાર અને કોઈ પણ વિષયને ઉચ્ચ કોટિ ઉપર ઉપાડી લઈ તેનો રસપૂર્ણ થાળ પીરસનાર તે તો નાનાલાલ કવિ. એમની

અને બળવંતરાય ઠાકોરની કાવ્યશૈલી ગુજરાતના ઊગતા કવિઓએ અપનાવી. સુંદરમ્, ઉમાશંકર જોષી, મનસુખલાલ ઝવેરી, વગેરે આ યુગના કવિઓ કાવ્યસાહિત્યનો પ્રવાહ ચાલુ રાખી રહ્યા છે. નવા શબ્દોના તથા જુદીજુદી શૈલીઓના પ્રયોગો થઈ રહ્યા છે અને નવીનતાનો મોહ પણ વધતો જાય છે. કેટલેએક ઠેકાણે કૃત્રિમતા પણ જણાય છે. નરસિંહરાવે ચાલીસેક વરસ પહેલાં સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખસ્થાનેથી એમનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો કે "ગોવર્ધનરામ, મણિલાલ, કલાપી, નાનાલાલ, ઇત્યાદિની કવિતા જે હૃદયના અંતરની સાચી કવિત્વભાવની ઊર્મિઓ પ્રવૃત્ત કરતી હતી અને કરે છે તે ઊર્મિઓ અનુકરણથી ઉતારી શકાય જ નહીં, અને તેને અભાવે તે ઊર્મિઓનો બહુ તો આભાસ પ્રગટ કરાય છે અને તેથી રચના અસત્ય અને કૃત્રિમ બને છે. પ્રાચીન સાહિત્યમાં ગમે તે ખામીઓ હશે પરંતુ એમાં એક નગદ ગુણ એ હતો કે એ સાહિત્યની કવિતામાં ખરા દિલની ઉત્સાહવૃત્તિ, હૃદયની સાચાઈ એ ગુણો હતા અને તેથી કવિતામાં અન્ય દૂષણો છતાં સાચાઈનો રણકાર હતો. આપણા હાલના નવીન યુગમાં બહુ ઠેકાણે આ ગુણોની ઊનતા દેખાય છે." આશા રાખીએ કે હાલના યુગની હવેની કવિતા આ દોષને પાત્ર ન બને અને કોઈનું અનુકરણ કરે કે ન કરે તોપણ આપણા સાહિત્યના પદ્યાંગની પ્રતિષ્ઠા જાળવે. કવિતાનું મૂલ્ય એના શબ્દભારમાં નહીં પણ સહેલાઈથી સમઝાય એવા ઉચિત અર્થગૌરવમાં રહેલું છે.

પંડિતયુગ:

ગોવર્ધનરામથી નાનાલાલ સુધીના સમયને કેટલાક લેખકોએ પંડિતયુગ કહ્યો છે. એનો અર્થ એમ હોય કે તે યુગની પદ્ય અને ગદ્યની કૃતિઓ વિદ્વાન કે શિક્ષિતવર્ગને જ સ્પર્શી શકી પણ આમજનતાથી એ સાહિત્ય અળગું રહ્યું તો તેમાં કાંઈ તથ્ય નથી એમ તો નહીં કહી શકાય. પણ એ પંડિતયુગની એક અનુકરણીય વિશિષ્ટતા એ હતી કે એના સાહિત્યનું સર્જન ઊંડા અભ્યાસ અને મનનનું પરિણામ હતું. યુનિવર્સિટીનું ઉચ્ચ શિક્ષણ શરૂ થવાની સાથે જ્ઞાનમાં જે રસ ઉત્પન્ન થયો તેણે અભ્યાસને પોષણ આપ્યું અને કેટલેએક અંશે તે વિદ્વદ્ભોગ્ય રહ્યું, પણ સર્જનની દૃષ્ટિએ તેમાં જ તેનું ખરું મૂલ્ય હતું. સંસ્કૃતનું જ્ઞાન વધવાની સાથે ગુજરાતી ભાષાને સાંસ્કારિક બનાવવાના પ્રશંસનીય આશયથી શરૂઆતમાં સંસ્કૃત શબ્દોનો વધારે પડતો પ્રચાર થાય એને મર્યાદિત રાખવાની જરૂર તો પડે, પણ તે ઇચ્છા કેટલેક અંશે ક્ષંતવ્ય છે. દરેક ભાષાના સાહિત્યમાં આમ જ બન્યું છે. ઉચ્ચ કક્ષાના સાહિત્યે સમાજના બધા થરને સ્પર્શવું જોઈએ એ માન્યતા ભૂલભરેલી છે. ઇંગ્લૅંડ જેવો દેશ જેમાં ઉચ્ચ સાહિત્યનો ભંડાર છે ત્યાં પણ શેક્સપીઅર, મિલ્ટન, ટેનિસન, બ્રાઉનિંગ, વગેરેની કૃતિઓથી પ્રજાનો મોટો ભાગ અજ્ઞાત રહ્યો છે. એનો પ્રસાદ તો શિક્ષિતવર્ગ જ લઈ શકે છે. તેમ છતાં એમ તો ન જ કહી શકાય કે તેટલા માટે આવા મહાન સાહિત્યસર્જકોની જનતાને જરૂર નથી. દરેક સમાજમાં—સંસ્કૃતિ મેળવેલા સમાજમાં પણ—સંસ્કૃતિના થર તો રહેવાના જ. તે થરોની કક્ષાઓ ઊંચી થાય અને જુદાજુદા થરોનું અંતર જેમ બને તેમ ઓછું થાય એ તો અવશ્ય હિતકારક છે. એમાં જ દરેક પ્રજાની સંસ્કૃતિનું માપ રહેલું છે અને

કરવામાં સાહિત્ય ઘણી મદદ કરી શકે તેમ છે. તદ્દન નીચેના થરને સ્પર્શે એવું સાહિત્ય પણ જો જીવનને ઊર્ધ્વગામી બનાવવામાં શકિતમાન થાય તો ઊપલા થરોનું સાહિત્ય કુદરતી રીતે એના કરતાં વધારે ઊંચું થાય અને ઉચ્ચ કક્ષાના સાહિત્યની અસર નીચલા થરોના સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરનારા ઉપર પણ વધારે સારી થાય. તાત્પર્ય એ છે કે જ્યાં-સુધી સમાજમાં થરો હોય ત્યાંસુધી સાહિત્યમાં પણ થરો રહેવાના. ઉચ્ચતમ સાહિત્યનો સ્વાદ લેનારો વર્ગ એવો સંસ્કાર મેળવે કે તેથી તે વર્ગમાંથી આમ જનતાને યોગ્ય સાહિત્ય ઉપજાવનાર લેખકો ઉત્પન્ન થાય અને આ પરિણામ લાવવામાં વિદ્વદ્‌ભોગ્ય ઉચ્ચ સાહિત્યની સફળતા રહેલી છે. લોકભોગ્ય સાહિત્ય માટે પણ અભ્યાસની જરૂર તો રહેવાની જ. લોક-માનસને કેળવવા માટે સરલ ભાષામાં પણ પ્રગતિમાન વિચારો દર્શાવવા પડે અને તેને માટે પ્રચલિત પ્રશ્નોનું સામાન્ય જ્ઞાન અભ્યાસ વડે જ મળે. અત્યારે સાહિત્યનાં ઘણાંખરાં અંગોના પ્રકાશનમાં વિસ્તાર વધ્યો છે પણ ઊંડાઈ તેમ જ ઊંચાઈ તો અભ્યાસથી જ વધશે. વનસ્પતિ-જીવનમાં નિયમ છે કે વૃક્ષનાં મૂળો જેમજેમ ઊંડાં જાય તેમતેમ તે ઊંચું ચડે છે. સાહિત્ય-જીવનમાં પણ એ જ નિયમ લાગુ પડે છે. આ પંડિતયુગ તે સર્જક યુગ હતો. તેનું એક કારણ એ હતું કે શરૂઆતના ઉચ્ચ શિક્ષણમાં નવીનતા ઉપરાંત અભ્યાસમાં રસ ઉત્પન્ન થયો હતો. ઉચ્ચ કક્ષાના અધ્યાપકોના શિક્ષણથી જ્ઞાનની જિજ્ઞાસા અને મનની એકાગ્રતા ઉત્પન્ન થઈ હતી. એ બન્ને જ્યાંસુધી રહ્યાં ત્યાંસુધી વિદ્વત્તા ટકી રહી, પણ દરેક દેશના સાહિત્યમાં બને છે તેમ સર્જનનાં પુષ્ટિકારક તત્ત્વો નબળાં પડે તે પછી પ્રત્યાઘાત આવે છે તેમ આપણે ત્યાં પણ થયું. પૂરનો ઊછાળો આવ્યા પછી પાણી પ્રસરી જાય તેમ બન્યું અને મૌલિકતા કરતાં અનુકરણની વૃત્તિ વધી. મનની શાન્તિ અને એકાગ્રતા હોય ત્યારે જ સર્જક વિચારો સ્ફૂરે છે. અત્યારે જીવનની ઘણી પ્રવૃત્તિઓ અને આર્થિક જીવનની મુશ્કેલીઓ એટલી બધી વધી પડી છે કે કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ નિરાંતે ઊંડાઈ અને વ્યાપકતાથી થઈ શકતી નથી. પહેલાં સાહિત્યકારો સાહિત્યસૃષ્ટિમાં જ ઘણે ભાગે વિહરતા અને એમનું મન જ્ઞાન વધારવામાં જ તત્પર રહેતું. અત્યારના જીવનવિગ્રહના અને ઝડપથી બદલાતા સામાજિક પરિવર્તનના કાળમાં એ મુશ્કેલ બન્યું છે. આપણા કરતાં સંસ્કૃતિમાં ઘણી વધારે આગળ વધેલી બંગાળાની પ્રજાની પણ આ જ સ્થિતિ છે. પરંતુ જેમ બધે બને છે તેમ આપણે ત્યાં પણ સંસ્કૃતિના ચક્રની ગતિમાં નવો સર્જનકાળ આવશે એવી આશા તો જરૂર રાખી શકાય.

સાહિત્યવિવેચન:

પંડિતયુગ વિષે વિચાર કરતાં આપણે જરા આગળ વધી ગયા. અર્વાચીન ગદ્યસાહિત્ય નર્મદ અને નવલરામથી શરૂ થયું. ત્યારપછી શબ્દોનાં જોડણી, વ્યુત્પત્તિ, ઉચ્ચાર, લિપિ, વગેરે અનેક વિવાદગ્રસ્ત વિષયો બહુ સારી રીતે છણાયા અને કેટલાંએક વરસો સુધી તો તે સાહિત્યનાં મુખ્ય અંગ બની ગયા. વિદ્વાન્ ગુજરાતી સાક્ષરોએ આપણી ભાષાને શુદ્ધ બનાવી તેને અત્યારનું સ્વરૂપ આપ્યું. અર્વાચીન યુગમાં દરેક ભાષાના સાહિત્યમાં વિવેચન એ મુખ્ય સ્થાન ધરાવે છે. વિચારોની આપલે એનાથી જ થાય છે. સાહિત્યના

વિદ્યાર્થીઓને એનાથી તુલનાત્મક જ્ઞાન મળે છે. પણ સાહિત્યના વિવેચક થવા માટે તો ખાસ વિશેષ અધિકારની જરૂર છે. જેણે પુષ્કળ વાંચ્યું નથી અથવા વાંચેલું પૂરું પચાવ્યું નથી, ચિન્તન અને મનન વડે એની નિષ્પક્ષપાત રીતે તુલના કરી નથી, વિવિધ પ્રકારની વિવેચનપદ્ધતિઓનો અભ્યાસ કર્યો નથી તેને વિવેચનમાં ઉતરવાનો અધિકાર નથી. અધિકાર વિનાનું વિવેચન તો માત્ર ટીકા જ રહે છે. અને તે કોઈ વખત અંગત સ્વરૂપની હોય તો તે ટીકા નહીં પણ નિંદા બને છે. વિશાળ વિદ્વત્તા, ઔચિત્યબુદ્ધિ તથા તુલનાત્મક ન્યાયબુદ્ધિ એ વિવેચનના વિશિષ્ટ ગુણો છે. વર્તમાનપત્રો અને સામયિકોના અવલોકનકારોને પણ આ જ નિયમ લાગુ પડે છે. આપણું સાહિત્ય વધે છે તેની સાથે વિવેચન પણ વધતું જાય છે. પણ સાહિત્યને જો ઉચ્ચ કોટિ ઉપર રાખવું હોય તો વિવેચનકારોએ પોતાની જવાબદારી સમઝ્યા પછી જ કલમ હાથમાં લેવી જોઈએ. વિવેચનમાં પણ સર્જન રહેલું છે અને તેથી વિવેચક માત્ર ટીકાકાર નથી, પણ વિવેચનની વસ્તુમાંથી પોતાના મૌલિક વિચારો આપે છે.

31,૨૨૩,

નવલકથાઓ :

ગદ્યસાહિત્યના વિવેચનમાં રસ લેનાર પ્રમાણમાં થોડા હોય છે, પણ લોકોને આથી વધારે રસ તો નવલકથા અને વાર્તાઓમાં જ પડે છે. પ્રાચીન યુગનાં આખ્યાનો તથા મધ્યકાલીન યુગની વાર્તાઓ અને લોકકથાઓ પછી અંગ્રેજી સાહિત્યની અસરથી આપણા કાવ્યનું સ્વરૂપ બદલાયું અને નવલકથાઓ શરૂ થઈ. બન્નેમાં કલ્પના એ મુખ્ય તત્ત્વો છે. ભાવનાશાળી ગુજરાતને કલ્પનાત્મક સાહિત્ય વધારે પસંદ પડે એ સ્વાભાવિક છે અને તેથી નવલકથાઓને સૌથી વધારે આવકાર મળ્યો અને સાંસારિક અને ઐતિહાસિક નવલકથાઓ લોકોને ખાસ પ્રિય બની.

કનૈયાલાલ મુનશીનું મૌલિક અને કલામય પાત્રસર્જન, રમણલાલ દેસાઈનું પ્રચલિત સામાજિક પ્રશ્નોનું રસપૂર્ણ સમાલોચન, ધૂમકેતુનું ઐતિહાસિક દર્શન તથા ચુનીલાલ શાહ એ સર્વેએ આધુનિક ગુજરાતના સાહિત્યજીવનને પુષ્કળ સમૃદ્ધ બનાવ્યું છે. કનૈયાલાલ મુનશી માત્ર નવલકથાકાર નથી, નવગુજરાતના સ્વપ્નદ્રષ્ટા છે. છેલ્લાં સો વરસના યુગમાં એક છેડે ગુજરાતના ગૌરવનું ભાન કરાવનાર નર્મદ અને બીજે છેડે ગુજરાતની અસ્મિતાને મૂર્તિમંત બનાવનાર મુનશી. એકે બ્યૂગલ વગાડીને અજ્ઞાતતાની ઘોર નિદ્રામાં પડેલા ગુજરાતને જગાડ્યું; બીજાએ ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિનો સાદ સંભળાવી જાગ્રત થયેલા ગુજરાતને પોતાની અસ્મિતાનું ભાન કરાવ્યું.

નવલકથાઓ અને નવલિકાઓ લખવા તરફ ઊગતા લેખકો આકર્ષાય તે સ્વાભાવિક છે. તેનો ફાલ પણ ઘણો ફાલ્યો છે. રામનારાયણ પાઠકે બીજા શિષ્ટ સાહિત્ય ઉપરાંત સારી વાર્તાઓ લખી છે. ઈશ્વર પેટલીકર, પન્નાલાલ પટેલ અને કેટલાએક બીજા લેખકોની નવલકથાઓ અને ટૂંકી વાર્તાઓમાં કલાવિધાન જણાય છે. પરંતુ સંખ્યાના પ્રમાણમાં ઉચ્ચ કોટિની કૃતિઓ ઓછી જણાય છે. માસિકો અને દિવાળીના અંકોમાં પ્રગટ થતી ઘણી વાર્તાઓનો પ્રકાર જોઈએ તેટલો ઊંચો નથી એવી ટીકા વારંવાર નજરે પડે છે. આ વિષયના લેખકો મનુષ્યસ્વભાવનાં નિરીક્ષણ તથા અભ્યાસ પછી પાત્રસર્જન કરી વાસ્તવિકતાના પાયા ઉપર કલામય ચિત્ર દોરી શકે તો તેમની કૃતિઓ ટીકાને બદલે પ્રશંસાપાત્ર જરૂર બનશે.

નાટ્યસાહિત્ય :

સાહિત્યના કોઈ પણ અંગને ગુજરાતમાં સૌથી વધારે ચડતીપડતી આવી હોય તો તે નાટ્યસાહિત્યને છે. પારસી નાટકમંડળીઓએ નાટકોની શરૂઆત કરીને તેની લોકપ્રિયતા વધારી. તે પછી મોરબી, વાંકાનેર, મુંબઈ ગુજરાતી, દેશીનાટક સમાજ, વગેરે મંડળીઓએ કેટલાંક ઉત્તમ નાટકો આપ્યાં; પણ તે પછીથી થોડા અપવાદ સિવાય આપણાં નાટકો સાહિત્યની તેમ જ કળાની દૃષ્ટિએ ઉતરવા માંડ્યાં. સિનેમા અને રંજન સંબંધી કરવેરાનો આઘાત પણ લાગ્યો. પરંતુ સદ્‌ભાગ્યે હવે શિક્ષિતવર્ગે નાટ્યકળા પોતાના હાથમાં લીધી છે. અવેતન નાટ્યમંડળો-એ ઉચ્ચ પ્રકારનાં અભિનયકળા તથા સંવાદો સાથે નાટ્યપ્રયોગોનો લાભ જનતાને આપ્યા પછી લોકોનો રસ વધવા માંડ્યો છે. નાટકના સંવાદોમાં વિચાર, વાણી અને વિનોદ એ ત્રણે તત્ત્વોની ચમત્કારિક અને રસમય ગૂંથણી હોય તો સંગીતના અભાવની ઊણપ પણ જણાતી નથી. હમણાં જ ગુજરાતી નાટ્ય શતાબ્દી મહોત્સવ મુંબઈ તથા ગુજરાતમાં ઉજવાઈ ગયો અને આપણા નાટ્યસાહિત્યમાં નવું જીવન આવ્યું છે.

મનોરંજન એ નાટકનું માત્ર એકલું અંગ નથી. સમાજના કૂટ પ્રશ્નોના આબે-હૂબ ચિત્ર સાથે રસમય કલાવિધાન વડે હૃદયમાં ઊતરે એવું માર્ગદર્શન આપવું એમાં નાટકોની સફલતા રહેલી છે. પશ્ચિમના દેશોમાં સિનેમા અને ટેલિવિઝન આવ્યા પછી પણ નાટકો સારી રીતે ટકી રહ્યાં છે તેનું આ જ કારણ છે. નાટકો લખનાર, ભજવનાર, અને જોનાર એ ત્રણે વર્ગોનો ઉચ્ચ કોટિ ઉપર સુયોગ થાય તો આપણે ત્યાં પણ તેમ બની શકે છે. અવેતન નાટ્યમંડળો ગમે તેટલાં હોય પણ ધંધાદારી નાટ્ય-મંડળીઓ નાટ્યશાસ્ત્રના અભ્યાસવાળા કળાકારોને ઉત્તેજન આપી જનતા પાસે ઉચ્ચ નાટકો મૂકશે ત્યારે જ ગુજરાતી નાટ્યકળાનું ભાવિ ઉજ્જવળ થશે.

હાસ્યરસનું સાહિત્ય :

હાસ્યરસનું સાહિત્ય આપણે ત્યાં થોડા સમયથી જ શરૂ થયું છે. રમણભાઈના ભદ્રંભદ્રે અને જ્યોતીન્દ્ર દવે, કનૈયાલાલ મુનશી, ધનસુખલાલ મહેતા, ચંદ્રવદન મહેતા, ગગન-વિહારી મહેતા, જયેન્દ્રરાવ દુરકાળ, વગેરેનાં લેખો તથા કેટલીએક વાર્તાઓએ હાસ્યરસ સારી રીતે પીરસ્યો છે. પણ સામાન્ય સાહિત્યમાં માર્મિક વિનોદરસનો અભાવ ધ્યાન ખેંચે છે. માત્ર પ્રહસન એક વસ્તુ છે અને સાહિત્યનાં વિવિધ અંગોમાં બીજા રસની જોડે માર્મિક વિનોદ ભેળવવો એ જુદી વસ્તુ છે. આપણા સાહિત્યમાં કરુણરસ પુષ્કળ છે, ગંભીર સાહિત્ય પણ વધ્યું છે, પરંતુ નવલકથાઓ કે નાટકોનાં પાત્રોમાં બૌદ્ધિક વિનોદના ચમત્કારવાળી કૃતિઓ બહુ ઓછી છે. માત્ર મોં મલકાવે તેવો નહિ પણ બુદ્ધિને સતેજ કરે એવા સૂક્ષ્મ હાસ્યરસની જરૂર છે. હલકો વિનોદ એ કંઈ હળવા સાહિત્યનું અંગ નથી. તેમજ માત્ર ખડખડાટ હસાવે તે કંઈ હાસ્યરસનું લક્ષણ નથી. મનમાં હસાવે એવો માર્મિક અને નિર્મળ રસ ઘણી વખત ઉત્તમ પ્રકારનો હોય છે. આપણી વિનોદવૃત્તિ ઉચ્ચ અને સૂક્ષ્મ થશે તો જ તેનું સાહિત્ય ખીલશે. આજે આ વૃત્તિ પોષવા માટે રંજનકૃતિઓને પણ ઊંચી ચઢાવવી પડશે.

ઇતિહાસસંબંધક સંશોધન :

બીજો એક સાહિત્યવિભાગ જેમાં હજી જોઈએ તેવી પ્રગતિ થઈ નથી તે ઇતિહાસવિષયક વિવેચનાત્મક સંશોધનવિભાગ છે. કલ્પનાત્મક સાહિત્ય તરફ આપણા સાહિત્યકારો વધારે આકર્ષાય છે એ નિઃશંક છે. એમાં બહુ અભ્યાસની જરૂર રહેતી નથી એટલે સાહિત્યકાર થવાનો એ ટૂંકો રસ્તો છે. પણ વિવેચન, સંશોધન, વગેરે સંગીન વિષયોમાં અભ્યાસ અને ખંત વિના પ્રગતિ થઈ શકતી નથી. ઇતિહાસના સાહિત્યના સંશોધનમાં આપણે ત્યાં ઘણા ઓછાએ રસ લીધો છે. સદ્‌ગત દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી જેવા વિદ્વાનો ગણ્યાગાંઠ્યા છે અને એ વિષયમાં આપણે ઘણું કરવાનું છે. વિવેચન કરતાં પણ એમાં અભ્યાસ અને નિષ્પક્ષપાત તુલના-શક્તિની વધારે જરૂર છે. હિંદના બીજા પ્રદેશોમાં આ વિષયના સારા વિદ્વાનો છે. આપણે તો ગુજરાતના સંશોધન માટે પણ બહારના વિદ્વાનો ઉપર આધાર રાખીએ છીએ. આ વસ્તુસ્થિતિ બદલી આપણામાંથી કેટલાએક લેખકો એ તરફ આકર્ષાય તે અત્યંત ઇચ્છવા યોગ્ય છે. કોઈ પણ પ્રદેશના સાહિત્યની કીર્તિ તેના 'સાક્ષરો'ની સંખ્યા ઉપર નહીં પણ વિદ્વાનોની સંખ્યા ઉપર રહેલી છે. રત્નમણિરાવ, ભોગીલાલ સાંડેસરા તથા કામદાર જેવા ઇતિહાસાત્મક વૃત્તિવાળા સાહિત્યકારોની જરૂર છે. આશા છે કે ગુજરાત વિદ્યાસભા, ગુજરાત તથા સૌરાષ્ટ્રનાં સાહિત્યસભાઓ અને સંશોધનમંડળોના સભાસદો આ વિષયોમાં વધારે ઊંડો રસ લઇ સંશોધનવૃત્તિને ઉત્તેજિત કરશે.

પત્રકારત્વ :

પત્રકારત્વ એ પણ હાલના સમયમાં સાહિત્યનું એક મુખ્ય અંગ છે. વર્તમાન-પત્રો અને વાર્તાઓ જનતાના ઘણા મોટા ભાગનાં વાચન બન્યાં છે, અને લોકમાનસના સ્વસ્થ ઘડતરમાં વર્તમાનપત્રોના લેખોની અસર હજી પણ ઘણી વધશે. છેલ્લાં વીસેક વર્ષથી આપણાં વર્તમાનપત્રોની કક્ષા સુધરતી ગઈ છે એ આનંદની વાત છે. રવિવારની આવૃત્તિ-ઓમાં વિવિધ વિષયોનું જ્ઞાન મળે છે, પણ હજી એ ધંધામાં દાખલ થનારાઓનું ને પત્રકારત્વની નીતિરીતિનું શિક્ષણ મળે એ જરૂરનું છે. ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ પત્રકારત્વ માટે ડિપ્લોમા કહાડવાનો ઠરાવ કર્યો છે અને આશા છે કે થોડા વખત પછી પત્રકારત્વની સંસ્થાઓ તેને માટે વિદ્યાર્થીઓ તૈયાર કરવાનો પ્રબંધ કરશે. વર્તમાનપત્રોનું ઉપસાહિત્ય સુધરતું જાય છે પણ હજી અંગ્રેજી પત્રોમાંથી શબ્દેશબ્દ ભાષાંતર થાય છે તેથી કેટલીએક વખત આપણી ભાષા મચડાઈ જાય છે. "મને લાગે વળગે છે ત્યાંસુધી" એ અંગ્રેજીમાંથી કરેલા ભાષાંતરના વાક્યમાં તો જાણે ભૂત વળગ્યું હોય એવો ભાસ થાય છે. 'સળગતા પ્રશ્નો' એ પ્રયોગમાં પણ બધે આગ લાગી છે તેમ પ્રશ્નોમાં પણ આગ લાગી છે એમ લાગે છે. શબ્દેશબ્દનું રસહીન ભાષાંતર કરવા કરતાં આપણી પ્રચલિત ભાષામાં એનો યથોચિત ભાવ ઉતારવો એ વધારે સારું છે. વર્તમાનપત્રોના લેખકો આમજનતાના સાક્ષરો છે અને એમનાં ભાષા તેમજ વિચારો ચલણી સિક્કાઓની માફક સમાજમાં પ્રસરી જાય છે તે જોતાં ગુજરાતી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ માટે આપણા પત્રકારભાઈઓ હજી પણ ઘણું વધારે કરે એવી આશા રાખીશું.

નાટ્યસાહિત્ય :

સાહિત્યના કોઈ પણ અંગને ગુજરાતમાં સૌથી વધારે ચડતીપડતી આવી હોય તો તે નાટ્યસાહિત્યને છે. પારસી નાટકમંડળીઓએ નાટકોની શરૂઆત કરીને તેની લોકપ્રિયતા વધારી. તે પછી મોરબી, વાંકાનેર, મુંબઈ ગુજરાતી, દેશીનાટક સમાજ, વગેરે મંડળીઓએ કેટલાંક ઉત્તમ નાટકો આપ્યાં; પણ તે પછીથી થોડા અપવાદ સિવાય આપણાં નાટકો સાહિત્યની તેમ જ કળાની દૃષ્ટિએ ઉતરવા માંડ્યાં. સિનેમા અને રંજન સંબંધી કરવેરાનો આઘાત પણ લાગ્યો. પરંતુ સદ્‌ભાગ્યે હવે શિક્ષિતવર્ગે નાટ્યકળા પોતાના હાથમાં લીધી છે. અવેતન નાટ્યમંડળોએ ઉચ્ચ પ્રકારનાં અભિનયકળા તથા સંવાદો સાથે નાટ્યપ્રયોગોનો લાભ જનતાને આપ્યા પછી લોકોનો રસ વધવા માંડ્યો છે. નાટકના સંવાદોમાં વિચાર, વાણી અને વિનોદ એ ત્રણે તત્ત્વોની ચમત્કારિક અને રસમય ગૂંથણી હોય તો સંગીતના અભાવની ઊણપ પણ જણાતી નથી. હમણાં જ ગુજરાતી નાટ્ય શતાબ્દી મહોત્સવ મુંબઈ તથા ગુજરાતમાં ઉજવાઈ ગયો અને આપણા નાટ્યસાહિત્યમાં નવું જીવન આવ્યું છે.

મનોરંજન એ નાટકનું માત્ર એકલું અંગ નથી. સમાજના કૂટ પ્રશ્નોના આબેહૂબ ચિત્ર સાથે રસમય કલાવિધાન વડે હૃદયમાં ઊતરે એવું માર્ગદર્શન આપવું એમાં નાટકોની સફલતા રહેલી છે. પશ્ચિમના દેશોમાં સિનેમા અને ટેલિવિઝન આવ્યા પછી પણ નાટકો સારી રીતે ટકી રહ્યાં છે તેનું આ જ કારણ છે. નાટકો લખનાર, ભજવનાર, અને જોનાર એ ત્રણે વર્ગોનો ઉચ્ચ કોટિ ઉપર સુયોગ થાય તો આપણે ત્યાં પણ તેમ બની શકે છે. અવેતન નાટ્યમંડળો ગમે તેટલાં હોય પણ ધંધાદારી નાટ્યમંડળીઓ નાટ્યશાસ્ત્રના અભ્યાસવાળા કળાકારોને ઉત્તેજન આપી જનતા પાસે ઉચ્ચ નાટકો મૂકશે ત્યારે જ ગુજરાતી નાટ્યકળાનું ભાવિ ઉજ્જવળ થશે.

હાસ્યરસનું સાહિત્ય :

હાસ્યરસનું સાહિત્ય આપણે ત્યાં થોડા સમયથી જ શરૂ થયું છે. રમણભાઈના ભદ્રંભદ્રે અને જ્યોતીન્દ્ર દવે, કનૈયાલાલ મુનશી, ધનસુખલાલ મહેતા, ચંદ્રવદન મહેતા, ગગનવિહારી મહેતા, જયેન્દ્રરાવ દુરકાળ, વગેરેનાં લેખો તથા કેટલીએક વાર્તાઓએ હાસ્યરસ સારી રીતે પીરસ્યો છે. પણ સામાન્ય સાહિત્યમાં માર્મિક વિનોદરસનો અભાવ ધ્યાન ખેંચે છે. માત્ર પ્રહસન એક વસ્તુ છે અને સાહિત્યનાં વિવિધ અંગોમાં બીજા રસની જોડે માર્મિક વિનોદ ભેળવવો એ જુદી વસ્તુ છે. આપણા સાહિત્યમાં કરુણરસ પુષ્કળ છે, ગંભીર સાહિત્ય પણ વધ્યું છે, પરંતુ નવલકથાઓ કે નાટકોનાં પાત્રોમાં બૌદ્ધિક વિનોદના ચમત્કારવાળી કૃતિઓ બહુ ઓછી છે. માત્ર મોં મલકાવે તેવો નહિ પણ બુદ્ધિને સતેજ કરે એવા સૂક્ષ્મ હાસ્યરસની જરૂર છે. હલકો વિનોદ એ કંઈ હળવા સાહિત્યનું અંગ નથી. તેમજ માત્ર ખડખડાટ હસાવે તે કંઈ હાસ્યરસનું લક્ષણ નથી. મનમાં હસાવે એવો માર્મિક અને નિર્મળ રસ ઘણી વખત ઉત્તમ પ્રકારનો હોય છે. આપણી વિનોદવૃત્તિ ઉચ્ચ અને સૂક્ષ્મ થશે તો જ તેનું સાહિત્ય ખીલશે. આજે આ વૃત્તિ પોષવા માટે રંજનકૃતિઓને પણ ઊંચી ચડાવવી પડશે.

ઇતિહાસસંબંધક સંશોધન :

બીજો એક સાહિત્યવિભાગ જેમાં હજી જોઈએ તેવી પ્રગતિ થઈ નથી તે ઇતિહાસવિષયક વિવેચનાત્મક સંશોધનવિભાગ છે. કલ્પનાત્મક સાહિત્ય તરફ આપણા સાહિત્યકારો વધારે આકર્ષાય છે એ નિઃશંક છે. એમાં બહુ અભ્યાસની જરૂર રહેતી નથી એટલે સાહિત્યકાર થવાનો એ ટૂંકો રસ્તો છે. પણ વિવેચન, સંશોધન, વગેરે સંગીન વિષયોમાં અભ્યાસ અને ખંત વિના પ્રગતિ થઈ શકતી નથી. ઇતિહાસના સાહિત્યના સંશોધનમાં આપણે ત્યાં ઘણા ઓછાએ રસ લીધો છે. સદ્ગત દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી જેવા વિદ્વાનો ગણ્યાગાંઠયા છે અને એ વિષયમાં આપણે ઘણું કરવાનું છે. વિવેચન કરતાં પણ એમાં અભ્યાસ અને નિષ્પક્ષપાત તુલના-શકિતની વધારે જરૂર છે. હિંદના બીજા પ્રદેશોમાં આ વિષયના સારા વિદ્વાનો છે. આપણે તો ગુજરાતના સંશોધન માટે પણ બહારના વિદ્વાનો ઉપર આધાર રાખીએ છીએ. આ વસ્તુસ્થિતિ બદલી આપણામાંથી કેટલાએક લેખકો એ તરફ આકર્ષાય તે અત્યંત ઇચ્છવા યોગ્ય છે. કોઈ પણ પ્રદેશના સાહિત્યની કીર્તિ તેના 'સાક્ષરો'ની સંખ્યા ઉપર નહીં પણ વિદ્વાનોની સંખ્યા ઉપર રહેલી છે. રત્નમણિરાવ, ભોગીલાલ સાંડેસરા તથા કામદાર જેવા ઇતિહાસાત્મક વૃત્તિવાળા સાહિત્યકારોની જરૂર છે. આશા છે કે ગુજરાત વિદ્યાસભા, ગુજરાત તથા સૌરાષ્ટ્રનાં સાહિત્યસભાઓ અને સંશોધનમંડળોના સભાસદો આ વિષયોમાં વધારે ઊંડો રસ લઇ સંશોધનવૃત્તિને ઉત્તેજિત કરશે.

પત્રકારત્વ :

પત્રકારત્વ એ પણ હાલના સમયમાં સાહિત્યનું એક મુખ્ય અંગ છે. વર્તમાન-પત્રો અને વાર્તાઓ જનતાના ઘણા મોટા ભાગનાં વાચન બન્યાં છે, અને લોકમાનસના સ્વસ્થ ઘડતરમાં વર્તમાનપત્રોના લેખોની અસર હજી પણ ઘણી વધશે. છેલ્લાં વીસેક વર્ષથી આપણાં વર્તમાનપત્રોની કક્ષા સુધરતી ગઈ છે એ આનંદની વાત છે. રવિવારની આવૃત્તિ-ઓમાં વિવિધ વિષયોનું જ્ઞાન મળે છે, પણ હજી એ ધંધામાં દાખલ થનારાઓનું ને પત્રકારત્વની નીતિરીતિનું શિક્ષણ મળે એ જરૂરનું છે. ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ પત્રકારત્વ માટે ડિપ્લોમા કહાડવાનો ઠરાવ કર્યો છે અને આશા છે કે થોડા વખત પછી પત્રકારત્વની સંસ્થાઓ તેને માટે વિદ્યાર્થીઓ તૈયાર કરવાનો પ્રબંધ કરશે. વર્તમાનપત્રોનું ઉપસાહિત્ય સુધરતું જાય છે પણ હજી અંગ્રેજી પત્રોમાંથી શબ્દેશબ્દ ભાષાંતર થાય છે તેથી કેટલીએક વખત આપણી ભાષા મચડાઈ જાય છે. "મને લાગે વળગે છે ત્યાંસુધી" એ અંગ્રેજીમાંથી કરેલા ભાષાંતરના વાકયમાં તો જાણે ભૂત વળગ્યું હોય એવો ભાસ થાય છે. 'સળગતા પ્રશ્નો' એ પ્રયોગમાં પણ બધે આગ લાગી છે તેમ પ્રશ્નોમાં પણ આગ લાગી છે એમ લાગે છે. શબ્દેશબ્દનું રસહીન ભાષાંતર કરવા કરતાં આપણી પ્રચલિત ભાષામાં એનો યથોચિત ભાવ ઉતારવો એ વધારે સારું છે. વર્તમાનપત્રોના લેખકો આમજનતાના સાક્ષરો છે અને એમનાં [illegible] મજ વિચારો ચલણી સિક્કાઓની માફક સમાજમાં પ્રસરી જાય છે તે જોતાં ગુજરા[illegible] અભિવૃદ્ધિ માટે આપણા પત્રકારભાઈઓ હજી પણ ઘણું વધારે કરે એવી આ-

નાટ્યસાહિત્ય :

સાહિત્યના કોઈ પણ અંગને ગુજરાતમાં સૌથી વધારે ચડતીપડતી આવી હોય તો તે નાટ્યસાહિત્યને છે. પારસી નાટકમંડળીઓએ નાટકોની શરૂઆત કરીને તેની લોકપ્રિયતા વધારી. તે પછી મોરબી, વાંકાનેર, મુંબઈ ગુજરાતી, દેશીનાટક સમાજ, વગેરે મંડળીઓએ કેટલાંક ઉત્તમ નાટકો આપ્યાં; પણ તે પછીથી થોડા અપવાદ સિવાય આપણાં નાટકો સાહિત્યની તેમ જ કળાની દૃષ્ટિએ ઉતરવા માંડ્યાં. સિનેમા અને રંજન સંબંધી કરવેરાનો આઘાત પણ લાગ્યો. પરંતુ સદ્‌ભાગ્યે હવે શિક્ષિતવર્ગે નાટ્યકળા પોતાના હાથમાં લીધી છે. અવેતન નાટ્યમંડળો-એ ઉચ્ચ પ્રકારનાં અભિનયકળા તથા સંવાદો સાથે નાટ્યપ્રયોગોનો લાભ જનતાને આપ્યા પછી લોકોનો રસ વધવા માંડ્યો છે. નાટકના સંવાદોમાં વિચાર, વાણી અને વિનોદ એ ત્રણે તત્ત્વોની ચમત્કારિક અને રસમય ગૂંથણી હોય તો સંગીતના અભાવની ઊણપ પણ જણાતી નથી. હમણાં જ ગુજરાતી નાટ્ય શતાબ્દી મહોત્સવ મુંબઈ તથા ગુજરાતમાં ઉજવાઈ ગયો અને આપણા નાટ્યસાહિત્યમાં નવું જીવન આવ્યું છે.

મનોરંજન એ નાટકનું માત્ર એકલું અંગ નથી. સમાજના કૂટ પ્રશ્નોના આબે-હૂબ ચિત્ર સાથે રસમય કલાવિધાન વડે હૃદયમાં ઊતરે એવું માર્ગદર્શન આપવું એમાં નાટકોની સફલતા રહેલી છે. પશ્ચિમના દેશોમાં સિનેમા અને ટેલિવિઝન આવ્યા પછી પણ નાટકો સારી રીતે ટકી રહ્યાં છે તેનું આ જ કારણ છે. નાટકો લખનાર, ભજવનાર, અને જોનાર એ ત્રણે વર્ગોનો ઉચ્ચ કોટિ ઉપર સુયોગ થાય તો આપણે ત્યાં પણ તેમ બની શકે છે. અવેતન નાટ્યમંડળો ગમે તેટલાં હોય પણ ધંધાદારી નાટ્ય-મંડળીઓ નાટ્યશાસ્ત્રના અભ્યાસવાળા કળાકારોને ઉત્તેજન આપી જનતા પાસે ઉચ્ચ નાટકો મૂકશે ત્યારે જ ગુજરાતી નાટ્યકળાનું ભાવિ ઉજ્જવળ થશે.

હાસ્યરસનું સાહિત્ય :

હાસ્યરસનું સાહિત્ય આપણે ત્યાં થોડા સમયથી જ શરૂ થયું છે. રમણભાઈના ભદ્રંભદ્રે અને જ્યોતીન્દ્ર દવે, કનૈયાલાલ મુનશી, ધનસુખલાલ મહેતા, ચંદ્રવદન મહેતા, ગગન-વિહારી મહેતા, જયેન્દ્રરાવ દુરકાળ, વગેરેનાં લેખો તથા કેટલીએક વાર્તાઓએ હાસ્યરસ સારી રીતે પીરસ્યો છે. પણ સામાન્ય સાહિત્યમાં માર્મિક વિનોદરસનો અભાવ ધ્યાન ખેંચે છે. માત્ર પ્રહસન એક વસ્તુ છે અને સાહિત્યનાં વિવિધ અંગોમાં બીજા રસની જોડે માર્મિક વિનોદ ભેળવવો એ જુદી વસ્તુ છે. આપણા સાહિત્યમાં કરુણરસ પુષ્કળ છે, ગંભીર સાહિત્ય પણ વધ્યું છે, પરંતુ નવલકથાઓ કે નાટકોનાં પાત્રોમાં બૌદ્ધિક વિનોદના ચમત્કારવાળી કૃતિઓ બહુ ઓછી છે. માત્ર મોં મલકાવે તેવો નહિ પણ બુદ્ધિને સતેજ કરે એવા સૂક્ષ્મ હાસ્યરસની જરૂર છે. હલકો વિનોદ એ કંઈ હળવા સાહિત્યનું અંગ નથી. તેમજ માત્ર ખડખડાટ હસાવે તે કંઈ હાસ્યરસનું લક્ષણ નથી. મનમાં હસાવે એવો માર્મિક અને નિર્મળ રસ ઘણી વખત ઉત્તમ પ્રકારનો હોય છે. આપણી વિનોદવૃત્તિ ઉચ્ચ અને સૂક્ષ્મ થશે તો જ તેનું સાહિત્ય ખીલશે. આજે આ વૃત્તિ પોષવા માટે રંજનકૃતિઓને પણ ઊંચી ચડાવવી પડશે.

ઇતિહાસસંબંધક સંશોધન :

બીજો એક સાહિત્યવિભાગ જેમાં હજી જોઈએ તેવી પ્રગતિ થઈ નથી તે ઇતિહાસવિષયક વિવેચનાત્મક સંશોધનવિભાગ છે. કલ્પનાત્મક સાહિત્ય તરફ આપણા સાહિત્યકારો વધારે આકર્ષાય છે એ નિઃશંક છે. એમાં બહુ અભ્યાસની જરૂર રહેતી નથી એટલે સાહિત્યકાર થવાનો એ ટૂંકો રસ્તો છે. પણ વિવેચન, સંશોધન, વગેરે સંગીન વિષયોમાં અભ્યાસ અને ખંત વિના પ્રગતિ થઈ શકતી નથી. ઇતિહાસના સાહિત્યના સંશોધનમાં આપણે ત્યાં ઘણા ઓછાએ રસ લીધો છે. સદ્‌ગત દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી જેવા વિદ્વાનો ગણ્યાગાંઠ્યા છે અને એ વિષયમાં આપણે ઘણું કરવાનું છે. વિવેચન કરતાં પણ એમાં અભ્યાસ અને નિષ્પક્ષપાત તુલના-શક્તિની વધારે જરૂર છે. હિંદના બીજા પ્રદેશોમાં આ વિષયના સારા વિદ્વાનો છે. આપણે તો ગુજરાતના સંશોધન માટે પણ બહારના વિદ્વાનો ઉપર આધાર રાખીએ છીએ. આ વસ્તુસ્થિતિ બદલી આપણામાંથી કેટલાએક લેખકો એ તરફ આકર્ષાય તે અત્યંત ઇચ્છવા યોગ્ય છે. કોઈ પણ પ્રદેશના સાહિત્યની કીર્તિ તેના 'સાક્ષરો'ની સંખ્યા ઉપર નહીં પણ વિદ્વાનોની સંખ્યા ઉપર રહેલી છે. રત્નમણિરાવ, ભોગીલાલ સાંડેસરા તથા કામદાર જેવા ઇતિહાસાત્મક વૃત્તિવાળા સાહિત્યકારોની જરૂર છે. આશા છે કે ગુજરાત વિદ્યાસભા, ગુજરાત તથા સૌરાષ્ટ્રનાં સાહિત્યસભાઓ અને સંશોધનમંડળોના સભાસદો આ વિષયોમાં વધારે ઊંડો રસ લઇ સંશોધનવૃત્તિને ઉત્તેજિત કરશે.

પત્રકારત્વ :

પત્રકારત્વ એ પણ હાલના સમયમાં સાહિત્યનું એક મુખ્ય અંગ છે. વર્તમાન-પત્રો અને વાર્તાઓ જનતાના ઘણા મોટા ભાગનાં વાચન બન્યાં છે, અને લોકમાનસના સ્વસ્થ ઘડતરમાં વર્તમાનપત્રોના લેખોની અસર હજી પણ ઘણી વધશે. છેલ્લાં વીસેક વર્ષથી આપણાં વર્તમાનપત્રોની કક્ષા સુધરતી ગઈ છે એ આનંદની વાત છે. રવિવારની આવૃત્તિ-ઓમાં વિવિધ વિષયોનું જ્ઞાન મળે છે, પણ હજી એ ધંધામાં દાખલ થનારાઓનું ને પત્રકારત્વની નીતિરીતિનું શિક્ષણ મળે એ જરૂરનું છે. ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ પત્રકારત્વ માટે ડિપ્લોમા કહાડવાનો ઠરાવ કર્યો છે અને આશા છે કે થોડા વખત પછી પત્રકારત્વની સંસ્થાઓ તેને માટે વિદ્યાર્થીઓ તૈયાર કરવાનો પ્રબંધ કરશે. વર્તમાનપત્રોનું ઉપસાહિત્ય સુધરતું જાય છે પણ હજી અંગ્રેજી પત્રોમાંથી શબ્દેશબ્દ ભાષાંતર થાય છે તેથી કેટલીએક વખત આપણી ભાષા મચડાઈ જાય છે. "મને લાગે વળગે છે ત્યાંસુધી" એ અંગ્રેજીમાંથી કરેલા ભાષાંતરના વાક્યમાં તો જાણે ભૂત વળગ્યું હોય એવો ભાસ થાય છે. 'સળગતા પ્રશ્નો' એ પ્રયોગમાં પણ બધે આગ લાગી છે તેમ પ્રશ્નોમાં પણ આગ લાગી છે એમ લાગે છે. શબ્દેશબ્દનું રસહીન ભાષાંતર કરવા કરતાં આપણી પ્રચલિત ભાષામાં એનો યથોચિત ભાવ ઉતારવો એ વધારે સારું છે. વર્તમાનપત્રોના લેખકો આમજનતાના સાક્ષરો છે અને એમનાં ભાષા તેમજ વિચારો ચલણી સિક્કાઓની માફક સમાજમાં પ્રસરી જાય છે તે જોતાં ગુજરાતી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ માટે આપણા પત્રકારભાઈઓ હજી પણ ઘણું વધારે કરે એવી આશા રાખું

જીવનચરિત્રો :

વાચકને પ્રેરણા મળે એવાં જીવનચરિત્રો સાહિત્યનું એક મુખ્ય અંગ છે. આવાં જીવનચરિત્રો આપણે ત્યાં ઓછાં છે. જો કે કેટલીએક આત્મકથાઓ સારા પ્રકારની છે. ગાંધીજીની આત્મકથા તથા નર્મદ કવિ, કનૈયાલાલ મુનશી, કાકા કાલેલકર અને ચંદ્રવદન મહેતાનાં આત્મવૃત્તાંતો આ કક્ષામાં મૂકી શકાય. તટસ્થપણે લખાએલાં જીવનચરિત્રોની સંખ્યા વધે એમ જરૂર ઇચ્છીશું. વાસ્તવિક જીવનની જે પ્રેરણાઓ નવલકથાઓમાંથી મળી શકતી નથી તે આવાં જીવનચરિત્રોમાંથી મળી રહે છે. જીવનની સફળતા તથા નિષ્ફળતા કેવા સંજોગોમાં થાય છે, તેમજ દૂરથી મોટા મનાતા માનવીઓમાં કેવી નબળાઈઓ તથા ખામીઓ રહેલી છે તે તો તટસ્થપણે લખાએલી જીવનકથાઓમાંથી જ જાણી શકાય.

સામયિકો :

બાલસાહિત્યના વિષયમાં આપણે સારી પ્રગતિ કરી છે. બાળકોને જ્ઞાન સાથે ગમ્મત મળે એવાં સામયિકો સારી સંખ્યામાં છે અને ભવિષ્યના જ્ઞાનનો પાયો ઠીક બને એવી માહિતી પણ મળે છે. પણ ઉચ્ચ સાહિત્યનાં માસિકોનો ઇતિહાસ તો શોકજનક છે. શિક્ષિત ગુજરાતી વર્ગે પણ આવાં સામયિકોને જોઈએ તેટલું ઉત્તેજન આપ્યું નથી. વસંત, સુંદરીસુબોધ, સાહિત્ય, ગુજરાત, માનસી, વગેરે જેવાં સામયિકો ગ્રાહકોની ઊનતાને લીધે બંધ કરવાં પડે તે આપણી સાહિત્યવૃત્તિને શોભાસ્પદ નથી. હજી પણ સારાં સામયિકોને પણ જોઈએ તેટલો ગ્રાહકવર્ગ મળતો નથી તે ફરીઆદ સંભળાય છે. સંસ્કૃતિ, કુમાર, અખંડાનંદ, વગેરે સામયિકોને સારો સહકાર મળી રહ્યો છે એ ઘણું સંતોષકારક છે. પણ બીજાં માસિકોને પણ જનતા તરફથી સહકારની જરૂર છે. કોઈ માસિક સારું ચાલતું ન હોય તો તેમાં તેના સંચાલક કરતાં વધારે દોષ લેખકોનો અને જનતાનો છે. જો સારી કક્ષાના લેખકો મળે અને જનતા તેના ગ્રાહક થઈને ઉત્તેજન આપે તો માસિકના સંચાલકોની જવાબદારી ને ચિંતા ઘણી ઓછી થાય છે. સંચાલકોની ફરીઆદ છે કે બહુ સારા લેખો ન મળવાથી તેમને સાધારણ લેખો પણ પ્રગટ કરવા પડે છે તે ઘણે અંશે ખરી છે. કોઈ પણ દેશનાં સામયિકો વાંચ્યાથી તેના સાહિત્યની કીમત અંકાય છે. આ દિશામાં પ્રગતિ કરવાની અવશ્ય જરૂર છે.

સ્ત્રીસાહિત્ય :

છેલ્લાં ત્રીસેક વરસથી ગુજરાતી સ્ત્રીઓનો વધી રહેલો મનોવિકાસ એ આપણી પ્રગતિનું શુભ ચિહ્ન છે. સ્ત્રીસાહિત્ય પણ ઠીક વિકસ્યું છે. પણ શિક્ષિત સ્ત્રીઓ જેટલી વધતી જાય છે તેના પ્રમાણમાં સ્ત્રીઓના લેખોમાં હજી વિવિધતા વધી નથી. વાર્તાઓ લખાય છે પણ સ્ત્રીઓને રસ પડે એવા બીજા વિષયોના લેખો ઓછા દેખાય છે. આપણી પદવીધારી સ્ત્રીઓએ લેખનકળામાં હજી જોઈએ તેટલો રસ લીધો નથી. પણ વાચનનો શોખ વધતો જાય છે એ આનંદની વાત છે. ગુજરાતી સ્ત્રીઓના માનસમાં વ્યાવહારિક બુદ્ધિ અને સમજશકિતનું પ્રમાણ સારું છે. અત્યારે ભારતનાં રાજકીય ક્ષેત્રોમાં આપણી ગુજરાતી સ્ત્રીઓએ જવાબદારીની પદવીઓ

સ્વીકારી અને જો કે એમનો પુરાણો સાહિત્યસંબંધ અવસ્તા, પહેલવી અને ફારસી સાથે હતો પણ ધીમેધીમે ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ એમણે પ્રવેશ કર્યો. નવસારીના દેસાઈ કુટુંબના તથા બીજા અનેક પારસીભાઈઓએ શુદ્ધ ગુજરાતીમાં લેખન કર્યું છે. મુંબઈના "ગુજરાતી"માં વર્ષો પહેલાં "ભર કટોરા રંગ" નામના શીર્ષક તળે નવસારીના પારસી ખરસેદજી દેસાઈ "બીરબલ" ઉપનામ ધારણ કરીને દર અઠવાડિયે સરસ વિનોદયુક્ત લેખ લખતા તે કોઈ પારસીભાઈએ લખ્યા છે એમ ખ્યાલ પણ ન આવે. આજે આપણે નવસારીના પારસી કુટુંબે સ્થાપેલી કૉલેજમાં એમના મહેમાન થયા છીએ એ પણ સુયોગ્ય છે. મુંબઈમાં પારસીભાઈઓના સાહિત્યનું પ્રથમ ક્ષેત્ર થયું. ગુજરાતી વર્તમાનપત્રોની તેમજ ગુજરાતીમાં નાટકો ભજવવાની શરૂઆત કરવાનું માન પારસી કોમને છે. તે પછી નવલકથાઓ, નાટકો, વગેરે ક્ષેત્રમાં પણ એમણે પુસ્તકો લખવાં શરૂ કર્યાં અને હજી પણ એમની એ પ્રવૃત્તિ ચાલુ છે. બહેરામજી મલબારી, ખબરદાર, કાબરાજી, સંજાના, વગેરે ઘણા લેખકો તથા કવિઓ પારસી કોમે ગુજરાતને આપ્યા છે. ખબરદાર અને સંજાનાએ જે શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષા વાપરી છે તેનો દાખલો તો પારસી કોમે અવશ્ય લેવો જોઈએ. મુંબઈના વાતાવરણમાં અત્યારસુધી ગુજરાતી કરતાં અંગ્રેજીમાં લખવાની ટેવ વધારે પડવાથી ત્યાંના પારસીભાઈઓએ પ્રમાણમાં ગુજરાતી સાહિત્યનો અભ્યાસ ઓછો કર્યો છે. પણ હવે તો સ્થિતિ બદલાઈ છે. અંગ્રેજી જો કે ચાલુ રહેશે તો પણ હિંદી અને માતૃભાષા ગુજરાતીને ભવિષ્યમાં વધારે ઉત્તેજન મળશે. હવે તો એવો વખત આવશે કે સરકારી વ્યવહાર પણ હિંદીમાં ચાલશે અને ગુજરાતમાં તો ગુજરાતી ભાષામાં પણ થશે, એટલે પારસી-ભાઈઓએ પણ ગુજરાતી સાથે હિંદી પણ શીખવું પડશે. આ વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખીને અત્યારે જેને પારસીગુજરાતી કહે છે તેને વધારે વ્યાકરણશુદ્ધ ને શિષ્ટ બનાવવી પડશે. મારા પોતાના અનુભવમાં મારા કેટલાએક પારસી મિત્રો નાનપણમાં ગુજરાતી નિશાળોમાં ભણ્યા છે તેઓ શુદ્ધ ગુજરાતી બોલી અને લખી જાણે છે. પણ મુંબઈ જેવા શહેરમાં તો ગુજરાતીનો પાયો કાચો રહેવાથી અને અંગ્રેજીમાં જ શિક્ષણ શરૂ

કરવાથી હાલના જમાનાના ઘણા પારસીભાઈઓને ગુજરાતી તરફ માતૃભાષા તરીકે જે લાગણી હોવી જોઈએ તેનો અભાવ લાગે છે. કેટલાકો તો અંગ્રેજી જ પોતાની માતૃભાષા થઈ હોય એમ માને છે. હું તો ધારું છું કે પારસી કોમે હવે એમની ગુજરાતી તરફ અને જેમ બને તેમ શુદ્ધ અને સરલ ગુજરાતી તરફ વધારે લક્ષ આપવું એ એમના પોતાના જ હિતમાં છે. જે પારસીભાઈઓએ દોઢસો વરસમાં અંગ્રેજી ઉપર પુષ્કળ કાબુ મેળવ્યો તે ધારે તો સારું ગુજરાતી બોલતાં ને લખતાં કેમ ન શીખી શકે? વધારે પડતા સંસ્કૃત શબ્દો વાપરવાનો જમાનો હવે ગયો છે અને શુદ્ધ સાથે સરલ ભાષા વધારે વખણાય છે એટલે પારસીભાઈઓને હવે મુશ્કેલી પડે તેમ નથી. અંગ્રેજ લોકો આવ્યા તે પહેલાં જ્યારથી પારસીભાઈઓ ગુજરાતમાં આવ્યા ત્યારથી ગુજરાતીજ બોલતા અને લખતા હતા. અલબત્ત, તેમની ભાષા ગુજરાતના જે ભાગમાં તેઓ વસ્યા ત્યાંની બોલીથી રંગાઈ ગઈ. ફારસી શબ્દોનો પણ તેમાં ઉપયોગ રહ્યો અને તેને લીધે ગુજરાતી ભાષાને પણ ફાયદો થયો. બારસોતેરસો વરસના લાંબા સમયમાં દોઢસોબસો વરસનો અંગ્રેજીનો ગાળો આવ્યો તે કંઈ બહુ મોટો ન કહેવાય. ભવિષ્યમાં અંગ્રેજી ભાષાનો અભ્યાસ અને વ્યવહારમાં વપરાશ જરૂર રહે પણ ગુજરાતીને હવે પોતાની માતૃભાષા ગણી, તેનું વાચનલેખન વધે અને ખબરદાર જેવા કવિઓ અને પહેલાંના પારસી લેખકો ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યમાં જે રસ લેતા તેવો રસ તેમનામાં વધે એમ તો આપણે જરૂર ઇચ્છીશું. આપણા ઈસ્લામીભાઈઓમાંથી કેટલાકોએ ગુજરાતી સાહિત્યના વિકાસમાં રસ લીધો છે અને એ રસ ચાલુ રહે એમ ઇચ્છીશું.

ગાંધીયુગનું સાહિત્ય

આપણે ઉપર જોયું કે પંડિતયુગનું સાહિત્ય સર્જનાત્મક હતું, પણ સામાન્ય જનતાને જોઈએ તેટલું તે સ્પર્શી શક્યું નહીં. લોકજીવન અને સાહિત્ય વચ્ચે અંતર તો રહ્યું જ. પણ છેલ્લાં ત્રીસેક વર્ષોથી આપણા સાહિત્યમાં જે પલટો આવ્યો છે તેનાથી આ દોષ ઘણે અંશે ઓછો થયો છે. ગાંધીજીએ આખા દેશમાં અને ખાસ કરીને ગુજરાતના જીવનમાં ક્રાન્તિકારી પરિવર્તન કરાવ્યું. એ પરિવર્તનથી સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પણ ઘણી અસર થઈ. ગાંધીજી અને તેમના અનુયાયીઓનાં પુસ્તકો, લેખો અને ભાષણોએ સાહિત્યનું સ્વરૂપ બદલી નાંખ્યું અને પંડિતયુગની શૈલી પશ્ચાદ્‌ભૂમિમાં પડી ગઈ. સાદી તથા સરલ ભાષામાં અને લોકો સમજી શકે તેવી વિચારસરણીમાં ગાંધીજી, સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ, કાકા કાલેલકર, કિશોરલાલ મશરૂવાળા, નરહરિ પરીખ, વગેરેએ ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કર્યું તથા જીવન અને સાહિત્ય વચ્ચેનો અંગાંગી સંબંધ સુદૃઢ કર્યો. "નવજીવન"ને "હરિજન"પત્રોએ ગુજરાતના પત્રકારત્વને ઉચ્ચ કોટિ ઉપર ચડાવ્યું અને તેની વિશિષ્ટ લેખનશૈલી નવા સાહિત્યકારોએ અપનાવી. ગાંધીજી કવિ નહોતા પણ એમનું જીવન જ એક મહાકાવ્ય હતું. જીવન અને સાહિત્યનો સમન્વય એમણે જીવંત સ્વરૂપમાં કરી આપ્યો. એ વિશ્વવંદ્ય વિભૂતિ ભગવાન બુદ્ધના સમયથી પચ્ચીસો વરસ પછી દુનિયાના બીજા કોઈ ભાગમાં નહીં પણ ગુજરાતમાં જ પ્રગટ થઈ એ માત્ર અકસ્માત હતો કે કુદરતની ગહનતાનું રહસ્ય હતું તે વિચારવા જેવું છે. લગભગ હજાર વરસની ગુજરાતી સંસ્કૃતિનું પરિપક્વ ફળ એને

કેમ ગણી ન શકાય? વૈષ્ણવ અને જૈનધર્મનાં સંકળાયેલાં સિદ્ધાંતો અને ભાવનાઓ ગુજરાતના જીવનમાં ઓતપ્રોત થયા પછી પરિસ્થિતિ અનુકૂળ થઈને તે બળવાન્ બન્યાં અને એક સંસ્કારી આત્મામાં મૂર્તિમંત થયાં એમ કેમ ન મનાય? શ્રી કૃષ્ણની ગીતા, વૈષ્ણવધર્મ અને જૈનધર્મનાં સત્ય, અહિંસા અને સમ્યક્‌ભાવ એ સર્વના સાહિત્યની ભૂમિકા ઉપર ટોલ્સટોય, રસ્કિન, વગેરે પાશ્ચાત્ય ચિંતકોના સાહિત્યની અસરનું પરિણામ એમના જીવનમાં સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે. પણ આ ભૂમિકા જો ન હોત તો માત્ર પાશ્ચાત્ય વિચારોની અસરથી ગાંધીજી જે થયા તે ન થયા હોત. ધાર્મિકતા, અહિંસાવૃત્તિ અને વ્યવહારકુશળતા એ ત્રણે ગુણો અખિલ ભારતમાં સૌથી વધારે પ્રમાણમાં ગુજરાતમાં છે અને તેથી તેમનું સબળ સ્વરૂપ ગુજરાતી સંસ્કૃતિના અદ્‌ભુત પરિણામરૂપે એમનામાં મૂર્તિમંત થયું એમ જો ગણીએ તો અતિશયોક્તિનો દોષ ગણાય ખરો?

સાહિત્ય અને વેપારી માનસ :

સાહિત્ય અને જીવનના સંબંધને લગતી હવે એક જ બાબતમાં થોડુંક કહેવાની જરૂર છે. ગુજરાતના વેપારી માનસે એના સાહિત્યમાં એક અનિષ્ટ તત્ત્વ દાખલ કર્યું છે. સાહિત્ય માત્ર ધનના ઉપાર્જન માટે નહીં પણ સમાજને ઉચ્ચ પ્રકારનો માનસિક ખોરાક આપી તેનું પોષણ કરવા માટે છે તે કદી ભૂલાવું ન જોઈએ. લેખન તેમ જ પ્રકાશન વેપારી પદ્ધતિએ થવાના દાખલાઓ કેટલીએક વખત જોવામાં આવે છે. લોકોની જેવી માંગ હોય તેવું સાહિત્ય લખવું અથવા પ્રગટ કરવુંકરાવવું તેમાં આર્થિક લાભ તો હોય, પણ સાહિત્યનું ધ્યેય તો એમાં ઘણી વખત સચવાતું નથી. એવું સાહિત્ય કોઈ દિવસ ચિરંજીવ થતું નથી. એ તો એક વિષચક્ર ઊભું કરે છે. જેમ લોકોને તેમાં વધારે રસ પડતો જાય તેમ તે વધારે નીચું થતું જવાનું વળણ વધારે છે. સાહિત્યકારને નવા વિચારો આવતા બંધ થાય છે તો ય એક વખત સફળતા મેળવ્યા પછી જ્યાંસુધી ખપત રહે ત્યાંસુધી લેખન તો ચાલુ જ રહે છે. આ વિષચક્રને તો પોતાનું ઉત્તેજન બંધ કરી જનતા જ તોડી શકે. જ્યારે આપણો વાચકવર્ગ એટલી ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચશે ત્યારે જ આવું વ્યાપારી દૃષ્ટિબિંદુ સાહિત્યમાંથી અદૃશ્ય થશે. સમાજની ઉત્ક્રાન્તિ માટે બદલાતાં મૂલ્યાંકનોનું પ્રતિબિંબ જો સાહિત્યમાં ન પડે તો તે સાહિત્ય નિર્બલ બનતું જાય છે. સાહિત્યનાં આવાં મૂલ્યાંકનો બદલવા માટે સમાજને મદદરૂપ ન થાય અને અત્યારના અનેક વાદોના વિગ્રહમાં સાહિત્ય પ્રગતિમાન ન રહે તો સમાજ અને સાહિત્ય બન્ને ઘસડાઈ જવાનો ભય રહે છે.

આનો અર્થ એમ નથી કે સાહિત્યનાં પ્રકાશનો સસ્તાં થવાં ન જોઈએ. સાહિત્ય સમાજના બધા વર્ગોને ઉપલબ્ધ થવું જ જોઈએ અને તેથી તે માટે સારાં પુસ્તકોની સસ્તી આવૃત્તિઓ પણ જરૂર નીકળવી જોઈએ. સસ્તુ સાહિત્યવર્ધક મંડળ આ દિશામાં ઘણું સ્તુત્ય કાર્ય કર્યા કરે છે અને ગુજરાતી સાહિત્યનો તે આમવર્ગમાં પ્રચાર કરે છે તે પ્રશંસનીય છે.

સાહિત્યનું મૂલ્ય :

કેટલાએક લોકો એમ માને છે કે આ યુગ સાહિત્યકારોનો એટલે સાક્ષરોનો નથી, પણ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ, અર્થશાસ્ત્રીઓ, ઉદ્યોગપતિઓ અને રાજ્યકારભારીઓનો છે.

પ્રાણ પૂરવો એ હોવું જોઈએ. આ વિષે તો બે મત હોઈ શકે જ નહીં. મુખ્ય પ્રશ્ન એ શિક્ષણનું વાહન એટલે બોધભાષાનો છે. અને તે પ્રશ્ન હિંદી ભાષાને રાષ્ટ્રીય ભાષા બનાવવાના સરકારના નિર્ણય સાથે સંકળાયેલો છે. મુંબઈ જેવા સર્વદેશીય શહેરમાં અંગ્રેજી ભાષાનું સ્થાન તો હજી રહેશે, પરંતુ બીજે બધે માધ્યમિક શાળાઓમાં અંગ્રેજીનું શિક્ષણ ઓછું થવાથી તેનું સ્થાન ટકી રહે એ મુશ્કેલ છે. વિશિષ્ટ વિજ્ઞાનના વિષયોનાં યોગ્ય પાઠ્યપુસ્તકો હજી આપણે ત્યાં નહીં હોવાથી થોડાં વરસ સુધી તે અંગ્રેજીમાં શીખવવું પડે એ સંભવિત છે. પણ પછીથી અને બીજા વિષયો માટે તો અત્યારથી જ હિન્દી અથવા માતૃભાષાને બોધભાષા રાખવી એ મત ગુજરાતમાં તો સબળ જણાય છે. શિક્ષણના નિષ્ણાતોમાં આ વિષય પુષ્કળ છણાઈ ગયો છે. માત્ર શિક્ષણની દૃષ્ટિએ માતૃભાષાને જ ઉચ્ચ શિક્ષણમાં બોધભાષા તરીકે સ્વીકારવી જોઈએ એ સિદ્ધાન્ત માટે કેળવણીકારોની બહુમતી જણાય છે. પણ રાષ્ટ્રીય અને વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ હિન્દીને બોધભાષા તરીકે અપનાવવાનો આગ્રહ પણ થાય છે. એક વસ્તુ ચોક્કસ છે કે માતૃભાષાને બોધભાષા તરીકે અપનાવાય તોપણ અંગ્રેજી તથા હિન્દી કૉલેજોમાં પણ ફરજિયાત વિષયો તરીકે શીખવવી જોઈએ. હાલના જમાના સુધી અંગ્રેજી ભાષા અને સાહિત્યથી આપણે એટલા બધા પરિચિત થયા છીએ કે આપણો ઘણોખરો વ્યવહાર અંગ્રેજીમાં ચાલે છે. હવે તે ભાષાના અભ્યાસની જરૂર આપણા રાજ્યકર્તાઓની ભાષા તરીકે નહીં, પણ વધારેમાં વધારે વપરાતી આંતરરાષ્ટ્રીય ભાષા તરીકે અને ખાસ કરીને તો અનેક વિષયોના ઉત્તમ સાહિત્ય ધરાવતી ભાષા તરીકે એના અભ્યાસની આવશ્યકતા તો રહેવાની જ. હિન્દીની તો આપણને એના કરતાં પણ વધારે જરૂર રહેશે; કારણ કે તે હવે આપણી રાજ્યભાષા થઈ છે. અને ભવિષ્યમાં ભારતનો આંતરપ્રાદેશિક વ્યવહાર એ ભાષામાં જ થવાનો એટલે દરેક ભારતવાસીને હિન્દીના જ્ઞાનની આવશ્યકતા તો છે જ. માધ્યમિક શિક્ષણથી માંડીને ઉચ્ચ શિક્ષણ સુધી જો એનો ફરજિયાત ભાષા તરીકે અભ્યાસ થાય તો આવું જ્ઞાન મળી રહે એમાં શંકા નથી. પણ જ્ઞાન માટે ભાષાનો અભ્યાસ એક વસ્તુ છે અને બોધભાષા તરીકે તેનો ઉપયોગ તે જુદી વસ્તુ છે. માધ્યમિક શિક્ષણમાં અંગ્રેજીનો પાયો કાચો હોય તો માતૃભાષાદ્વારા અપાતું શિક્ષણ સમજવામાં સુગમ પડે એ વાત ખરી છે, પણ ઉચ્ચ શિક્ષણને લાયક જરૂરી પાઠ્યપુસ્તકો પહેલાં તયાર થવાં જોઈએ એ પણ સાથેસાથે સ્વીકારવું જોઈએ. હિન્દીભાષાને બોધભાષા તરીકે સ્વીકારવા માટે વ્યાવહારિક દૃષ્ટિબિંદુથી એવી દલીલ અપાય છે કે દેશની રાષ્ટ્રીય એકતા અપનાવવા ખાતર તેમજ એક યુનિવર્સિટીમાંથી બીજી યુનિવર્સિટીમાં ફેરબદલી કરવા માગતા વિદ્યાર્થીઓની સગવડ ખાતર અખિલ હિન્દની જે ભાષા હોય તેને જ બોધભાષા રાખવી જોઈએ. તેમજ વિશિષ્ટ વિજ્ઞાનના વિષયોનાં પુસ્તકો પણ એક જ ભાષામાં હોવાં જોઈએ કે એથી અધ્યાપકો તેમ જ વિદ્યાર્થીઓ માટે જરૂરનો આંતરપ્રાદેશિક વ્યવહાર જાળવી શકાય. કેટલાએક માને છે તેમ આ દલીલ વજૂદ વિનાની છે એમ તો ન કહી શકાય. એના જવાબમાં એટલું કહી શકાય કે હિન્દીભાષા ફરજિયાત ભાષા તરીકે શીખવાય તો તેથી આવો આંતરપ્રાંતીય વ્યવહાર સાચવી શકાય. અને માત્ર એટલા માટે તેને બોધ-

ભાષા બનાવવાની જરૂર નથી. પણ વિદ્યાર્થી તેમજ અધ્યાપકની સગવડનો પ્રશ્ન રહે છે જ. દરેક પ્રાન્ત પોતાની કૉલેજોનું સઘળું ઉચ્ચ શિક્ષણ માતૃભાષામાં જ આપે તો બીજા પ્રાન્તોના વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકોને તે પ્રાંતની કૉલેજોમાં સ્થાન રહે જ નહીં,—સિવાય કે તેઓ તે પ્રાન્તની માતૃભાષા શીખી લેવા તૈયાર થાય. કેટલાએક વિષયો એવા છે કે તેમને માટે બીજા પ્રાન્તોના નિષ્ણાત અધ્યાપકો મેળવવાની જરૂર પડે જ. આવા અધ્યાપકો તે પ્રાન્તની માતૃભાષા શીખી લેવા તૈયાર ન હોય તો પોતાને ત્યાં ગમે તેવા અધ્યાપકો હોય તેનાથી ચલાવી લેવું પડે છે. ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે નિષ્ણાત અધ્યાપકોની આપલે પણ જરૂરી છે. અને આમ ન થાય તો દરેક પ્રાન્ત પોતપોતાના વાડા બાંધીને રહેશે અને એને પરિણામે રાષ્ટ્રીય એકતાને બદલે પ્રાન્તીય સંકુચિતતા વધવાનો ભય રહેશે. બીજી એક વસ્તુ એ છે કે અખિલ હિંદની ઉચ્ચ સરકારી નોકરીઓ માટે સારા હિન્દીનું જ્ઞાન અને તેને માટે હિંદીભાષાનાં પાઠ્યપુસ્તકોનો અભ્યાસ કરવો જરૂરી રહેશે. અખિલ હિંદની ઉચ્ચ નોકરીઓમાં સ્થાન મેળવવાને—અને એ સ્થાન અત્યારે ઘણું નીચું છે તેને વધારે ઊંચું કરવાની જરૂર છે—અખિલ હિંદને ધોરણે લખાએલાં હિંદી પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરવાનું આવશ્યક થશે. આ સર્વ કારણોથી ઉચ્ચ શિક્ષણમાં અને ખાસ કરીને અનુસ્નાતકવર્ગોમાં તો હિંદીને જ બોધભાષા રાખવી જોઈએ એવો આગ્રહ રાખવામાં આવે છે. દરેક પ્રાન્તમાં બીજા પ્રાન્તના વતનીઓ થોડાં વરસ માટે અથવા સ્થાયી રહે છે અને માતૃભાષાને જ બોધભાષા બનાવવાનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકારાય તો તે સર્વને તે પ્રાન્તની માતૃભાષા પહેલેથી શીખવી પડે અથવા તો પોતાને વતન જઈને ત્યાં શિક્ષણ લેવું પડે. આ સ્થિતિ માત્ર કાલ્પનિક નથી પણ દરેક પ્રાન્ત જો માતૃભાષાનો સિદ્ધાંત સ્વીકારે તો તદ્દન સંભવિત છે. અલબત્ત, પ્રમાણમાં આવા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ઓછી રહેશે અને એમ પણ કહી શકાય કે થોડા વિદ્યાર્થીઓના હિતને ખાતર બીજા બધા વિદ્યાર્થીઓનું હિત શા માટે બગાડવું? આ બધી બન્ને બાજુની મુશ્કેલીઓ તો માતૃભાષા કે હિન્દી એ બેમાંથી એકને જ બોધભાષા બનાવાય તો જ ઊભી થાય છે. જો કોઈ યુનિવર્સિટી પોતાની કૉલેજોને બન્નેમાંથી ગમે તે બોધભાષા તરીકે વાપરવા છૂટ આપે અને પરીક્ષાઓ પણ તેવી જ રીતે લે તો આ મુશ્કેલીઓ ઘણે અંશે દૂર થાય તેમ છે. ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ ઘણો વિચાર કર્યા પછી આવો વ્યાવહારિક તોડ કહાડ્યો છે. આને હું તોડ કહું છું; કારણકે સિદ્ધાન્તની દૃષ્ટિએ એમ કહી શકાય કે એક જ ભાષા બોલતી પ્રજાના પ્રાન્તની બોધભાષા એક જ હોય અથવા તો રાષ્ટ્રભાષા એક હોય તો બોધભાષા પણ સર્વત્ર તે જ હોય. છતાં આવા મુશ્કેલીભરેલા સવાલનું છેવટનું નિરાકરણ કર્યા પહેલાં થોડા પ્રયોગોની પણ જરૂર રહે છે. અંગ્રેજી બદલીને તરતમાં ગુજરાતી અને હિંદીમાંથી કઈ બોધભાષા દાખલ કરવી એ પ્રશ્ન ઉપર જણાવેલ કારણોથી કેટલાએક ધારે છે તેટલો સહેલો નથી. વિદ્યાર્થીઓના હિતમાં શું છે તેનો નિશ્ચય તો બન્નેનો પ્રયોગ કર્યા પછી જ થઈ શકે. આ તોડનો અર્થ એટલો જ છે કે સાધારણ રીતે ઘણી કૉલેજો તો ગુજરાતીને જ બોધભાષા તરીકે અપનાવે, પરંતુ કોઈ પણ કૉલેજને હિંદીમાં પ્રયોગ કરી જોવો હોય—અને સરકારનો હિંદી માટે આગ્રહ હોવાથી સરકાર

પોતાની કૉલેજોમાં તે પ્રયોગ કરી શકે છે—તો તેમ કરવાની તેમને છૂટ હોવાથી તેઓ તેમ કરી શકે છે. જે વિદ્યાર્થીઓને હિંદી મારફત શીખવું હોય તેઓ તે કૉલેજોમાં શિક્ષણ લે અને બીજા બીજી કૉલેજોમાં રહે. અને આ છૂટ આપ્યા છતાં હિંદીમાં શીખવનારી કોઈ કૉલેજ ન નીકળે તો પછી ગુજરાતીમાં જ શિક્ષણ તેમજ પરીક્ષણ રહે. થોડાં વરસો પછી કઈ બોધભાષા વિદ્યાર્થીઓના હિતમાં છે તે જણાઈ આવશે અને તે પછી એમાંથી એકનો છેવટનો સ્વીકાર કરવો કે બન્ને ચાલુ રાખવી એ પ્રશ્નનો નિકાલ આવો પ્રયોગ કર્યા પછી વધારે સરલ થઈ પડશે. પરંતુ તે દરમિયાન કૉલેજોના અધ્યાપકોએ ગુજરાતી અથવા હિંદી બોધભાષામાં શિક્ષણ આપવા સારુ જે વિષયો માટે અંગ્રેજી ભાષાના સાહિત્યમાંથી ઉત્તમ જ્ઞાન મળે તેમ હોય તે પુસ્તકોનો અભ્યાસ તેમણે પોતે તો ચાલુ જ રાખવો એ તો મને અત્યંત આવશ્યક લાગે છે.

બોધભાષા ગમે તે રખાય પણ વૈજ્ઞાનિક શિક્ષણ માટે પારિભાષિક શબ્દો બનતા સુધી આખા દેશમાં એક જ હોય તે બહુ ઇચ્છનીય છે. શ્રી પોપટલાલ શાહે આવા શબ્દોનો કોશ તૈયાર કર્યો છે તેથી ગમે તે બોધભાષા આપણે રાખીએ તેમ છતાં તે કોશ તેમાં કંઈ સુધારાવધારા કરવા જરૂરી જણાય તો તેમ કર્યાથી ઉપયોગી થઈ પડશે.

હવે પાઠ્યપુસ્તકોનો પ્રશ્ન રહે છે. હિંદીનાં પાઠ્યપુસ્તકો તો ઉત્તરહિંદના ઘણા પ્રદેશો પ્રગટ કર્યે જાય છે અને હજી વધારે થશે. છતાં જો જરૂર જણાય તો હિંદીમાં પણ નવાં પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર કરવાનો પ્રબંધ કરવો જોઈએ. તેમજ અંગ્રેજી અને હિંદીનાં ઉત્તમ કક્ષાનાં પુસ્તકોનું ગુજરાતીમાં અનુકરણ થાય તે પણ જરૂરી છે. એમાંથી જે કોઈ સારાં હશે તેનો આપણે ઉપયોગ કરીશું. પણ ગુજરાતીમાં તો ઉત્તમ પાઠ્યપુસ્તકોની માગણી ખૂબ જ છે. આ પ્રશ્ન અત્યારે આપણા સાહિત્યનો સૌથી વધારે અગત્યનો છે. અને સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનને પણ તેનો વિચાર કરવો ઘટે છે. એક રીતે કહું તો ગુજરાતી સાહિત્ય અને સાહિત્યકારોનું ભવિષ્ય એના ઉપર રહેલું છે. ઉચ્ચ શિક્ષણના વિષયો કેવાં પુસ્તકોથી અને કેવા અધ્યાપકો પાસે વિદ્યાર્થી શીખશે એના ઉપર આપણા સાહિત્યના ઉત્કર્ષનો આધાર રહ્યો છે. શરૂઆતમાં તો ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ આર્ટ્સ ફેકલ્ટીનાં પહેલાં બે વરસ માટે જરૂરી પાઠ્યપુસ્તકો પોતાની મારફતે લખાવી પ્રગટ કરવાનો પ્રબંધ કર્યો છે. પણ એનો અર્થ એમ નથી કે કૉલેજોમાં અભ્યાસ કરવા લાયક બધા ગ્રંથો યુનિવર્સિટી જ તૈયાર કરાવે. તે કાર્ય તો ગુજરાતી વિદ્વાનો, અધ્યાપકો અને સાહિત્યકારોએ જ કરવાનું છે. માટે આ ત્રણે વર્ગોને મારી આગ્રહપૂર્વક વિનંતી છે કે તેમણે આ કાર્ય ઉપાડી લેવું અને શિક્ષણના વિવિધ વિષયો ઉપર અભ્યાસપૂર્ણ નમૂનેદાર ગ્રંથો પ્રગટ કરવા. ગુજરાતીને બોધભાષા બનાવવાનો ઉહાપોહ હવે પૂરો થયો છે. એ એક સિદ્ધ વસ્તુ થઈ ચૂકી છે. હવે તો તેનો બોજો સાહિત્યકારો અને અધ્યાપકો ઉપર આવી પડયો છે. તેની સફળતા હવે તેમના ઉપર જ આધાર રાખે છે. સાહિત્ય પરિષદ જો ધારે તો તેમાં સારી મદદ કરી શકે તેમ છે. પરિષદ તરફથી તેમ જ ગુજરાત વિદ્યાસભા, ફાર્બસ ગુજરાતી સભા, ભારતીય વિદ્યાભવન, ગુજરાત

અને સૌરાષ્ટ્રની સાહિત્યસભાઓ તથા બીજાં સંશોધનમંડળો તરફથી આવાં પુસ્તકો લખાવી પ્રગટ કરવાની યોજના થાય તો તે અત્યંત આવકારપાત્ર બનશે એમાં કાંઈ શંકા નથી. એટલા માટે જ આ પરિષદસંમેલને વિચારવાના વિષયોમાં આ પ્રશ્નને હું પહેલો મૂકું છું.

સાહિત્યસંસ્થાઓનું સંગઠન :

સાહિત્ય પરિષદે એક અગત્યનું કાર્ય કરવાનું છે અને તે એ છે કે વિવિધ ગુજરાતી સાહિત્યસંસ્થાઓની પ્રવૃત્તિઓનું સંગઠન અને શિષ્ટ સાહિત્યને ઉત્તેજન. આપણી પરિષદનો એક હેતુ એ છે કે ગુજરાતીઓનું સાહિત્યવિષયક ઐક્ય સંરક્ષવાનાં પગલાં લેવાં. આ હેતુ પાર પાડવા માટે જુદીજુદી સાહિત્યસંસ્થાઓ અને નાનામોટા સાહિત્યકારો વચ્ચે ભાતૃભાવ વધે અને ઐક્યની તીવ્ર લાગણી ઉત્પન્ન થાય એવાં પગલાં લેવાની જરૂર છે. સાહિત્યસંસ્થાઓએ સંમેલનમાં પ્રતિનિધિઓ મોકલવા એટલું જ બસ નથી, પણ આ પ્રતિનિધિઓ પરસ્પર સંપર્કમાં આવે અને પરિષદ સાહિત્યકારોની આકાંક્ષાઓનું પોષણ કરીને તેમનું પોતાના તરફ આકર્ષણ વધારે એમ થવું જોઈએ. પરિષદ તેમની પ્રવૃત્તિઓને ઉત્તજન આપવા માટે વ્યાવહારિક સૂચનાઓ કરે તે પણ અત્યંત આવશ્યક છે. પરિષદની સ્થાયી સભા આવી સર્વ સંસ્થાઓના સંપર્કમાં રહી તેમની જરૂરિયાત પૂરી પાડવામાં પોતાનાથી જેટલી બને તેટલી મદદ આપવાનો પ્રબંધ કરે તો આ સંસ્થાઓ પરિષદને પારકી ન ગણતાં પોતાની જ સંસ્થા માની તે તરફ આકર્ષાશે. સાહિત્યની સંસ્થાઓનું જીવન એક સંયુક્ત કુટુંબના જેવું હોવું જોઈએ. એમાં સાહિત્યધનનું ઉપાર્જન અને સંરક્ષણ નાનીમોટી સંસ્થાઓની સંયુક્ત ભાવના અને શકિત વડે થાય તો તે જ ધન વડે બીજું અધિક ધન ઉત્પન્ન થાય છે અને સાહિત્યજીવનની સમૃદ્ધિ વધે છે. તેમજ જેમ સંયુકત કુટુંબમાં મોટાઓ નાનાઓને મદદ કરે છે તેમ મોટા સાક્ષરો ઊગતા અને આગળ આવી શકે એવા સાહિત્યકારોને ઉત્તેજન આપી ઊમંગી બનાવે તો તે ખરેખર કોઈ ઉત્તમ સાહિત્યકૃતિના કરતાં પણ વધારે મૂલ્યવાન એવા સાહિત્યમાં કૌટુંબિક જીવનનું સર્જન કરી શકે. આવું સંગઠન પરિષદ કરી શકે તેમ છે. તે કેવી રીતે કરવું તે આપ સર્વ પ્રતિનિધિઓ વિચાર કરીને આ પરિષદસત્ર પાસે મૂકી શકો છો.

સંશોધન :

ઐતિહાસિક અને સાહિત્યની કૃતિઓનું સંશોધન એ પરિષદે ઉપાડી લઈને ચાલુ રાખવા જેવી એક પ્રવૃત્તિ છે. મેં ઉપર કહ્યું તેમ આપણે ત્યાં સંશોધનના કાર્યમાં રસ લેનારા વિદ્વાનોની ઊણપ છે. એમાં અભ્યાસની જેટલી જરૂર છે તેટલી આર્થિક સાહાય્યની પણ જરૂર છે. પરિષદ જેવી સંસ્થા જ તે ઉપાડી શકે. જેવી રીતે દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીએ તૈયાર કરેલો ઐતિહાસિક લેખોનો સંગ્રહ પરિષદ તરફથી પ્રગટ કરવામાં આવ્યો છે તેવી રીતે આ ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરતા સાહિત્યકારોને પણ ઉત્તેજનની જરૂર છે. પરિષદ અને સંશોધનમંડળો વચ્ચે પણ સહકારની જરૂર છે.

ઝવેરચંદ મેઘાણીના અવસાનથી આપણાં લોકગીત અને લોકકથાના સાહિત્ય અને સંશોધનમાં ઘણી ખોટ પડી છે. ગુજરાતમાં અને ખાસ કરીને એના સૌરાષ્ટ્રના વિભાગમાં બીજો મેઘાણી ઉત્પન્ન થાય એની અત્યારે તો વાટ જોઈને બેઠા છીએ.

વ્યાકરણ :

કમળાશંકર ત્રિવેદીના બૃહદ્ વ્યાકરણ પછી આપણે ત્યાં સારા અદ્યતન વ્યાકરણની જરૂર છે એમ ઘણી વખત કહેવામાં આવ્યું છે. પણ હજી એ વિષે કાંઈ પ્રવૃત્તિ થઈ હોય એમ જણાતું નથી. પરિષદે એ પણ એક અગત્યનો વિષય ગણી તેનો વિચાર કરવાનો છે.

કોશ :

નર્મદાશંકરના કોશ પછી એક સારા પ્રમાણભૂત કોશની જરૂર ઉપર પણ ભાર મૂકાય છે. ગુજરાત વિદ્યાસભાએ તથા વિદ્યાપીઠે કોશ બનાવ્યા છે. ગોંડળ નરેશ તરફથી પણ એક મોટો કોશ તૈયાર થઈ રહેવા આવ્યો છે. પણ આ સર્વને હજી જોઈએ તેટલો આવકાર મળ્યો નથી એમ મને લાગે છે. સાહિત્ય પરિષદે ગુજરાતી ભાષાના વિદ્વાનોનો સહકાર મેળવી એક પ્રમાણભૂત કોશ તૈયાર કરાવવો કે નહીં તે પણ વિચાર કરવા જેવો વિષય છે.

લિપિ :

પરિષદે વિચાર કરવા જેવો બીજો એક પ્રશ્ન લિપિનો છે. આ વિષય ચર્ચાઈ તો ગયો છે, પણ હવે હિંદી રાષ્ટ્રભાષા થઈ છે એટલે ફરીને તે પાછો આગળ આવ્યો છે. કનૈયાલાલ મુનશીએ કરાંચીમાં પરિષદસંમેલનના પ્રમુખ તરીકે આ વિષયનો ઉલ્લેખ કરીને કહ્યું હતું કે "આપણી પાસે બે પ્રશ્નો છે: એક જે અક્ષરો દેવનાગરી સ્વરૂપમાંથી આવ્યા છે તેને પાછું અસલી સ્વરૂપ આપવું કે કેમ? અને બીજો દેવનાગરી અક્ષરોને વધારે વૈજ્ઞાનિક કે સુઘડ સ્વરૂપ આપવું કે કેમ? આપવું તો તે કેવું આપવું? અને તે અત્યારે આપી શકાય તેવા સાનુકૂળ સંયોગો છે કે કેમ?" હિંદી બોધભાષા ન થાય તો પણ રાષ્ટ્રભાષા તરીકે તેનો વ્યવહાર અખિલ હિંદમાં થશે અને અત્યારે પણ તે વધતો જાય છે. તેની લિપિ એટલે દેવનાગરી લિપિ જે હવે કાયદા પ્રમાણે નિશ્ચિત થઈ છે તેનું મહત્ત્વ વધ્યું છે. આથી પ્રાંતિક ભાષાની લિપિને દેવનાગરી સ્વરૂપ આપવું કે નહીં અથવા એને એવી બનાવવી કે દેવનાગરી લિપિ લખીવાંચી શકનાર પ્રાંતીય ભાષા પણ સહેલાઈથી લખીવાંચી શકે એ ઇચ્છવા યોગ્ય તો ખરું જ. દેશના જુદાજુદા ભાગોની ભાષા ગમે તો જુદી હોય પણ લિપિ એક હોય તો આન્તરવ્યવહારમાં સગવડ પડે એ નિઃશંક છે. યૂરોપમાં રોમન લિપિ એવી જ રીતે વપરાય છે. આન્તરરાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિબિંદુથી રોમન લિપિ અપનાવવા માટે આપણે ત્યાં પ્રયાસ થયો હતો, પણ તેનો સ્વીકાર થયો નથી. પણ આપણા આંતરદેશીય ઐક્ય માટે એક લિપિનો સિદ્ધાંત સર્વ પ્રાંતોએ વિચાર કરવા જેવો છે. ભારતની કેટલીએક બીજી લિપિઓ કરતાં ગુજરાતી લિપિમાં જો યોગ્ય ફેરફાર થાય તો દેવનાગરી લિપિ વાંચનાર તે લખીવાંચી શકે તેમ છે. અલબત્ત,

કેટલાએક હિંદીભાઈઓના ભાષાશાહીવાદને તાબે થઈને આ પ્રયોગ કરવાનો નથી. અનેક સૈકાંથી આપણી લિપિમાં ફેરફાર તો થતા આવે છે. અત્યારની લિપિ લખવામાં આપણને સરલતા પડે છે. મથાળાં બાંધેલા અક્ષરો કરતાં મથાળાવિનાના અક્ષરો સહેલાઈથી લખી શકાય છે. છતાં આપણે આપણું વ્યક્તિત્વ ને સત્ત્વ જાળવી શકાય એવી રીતે મથાળાં બાંધ્યા વિનાની દેવનાગરી લિપિ અપનાવવાનો નિર્ણય કરવો કે નહીં એ પ્રશ્ન વહેલોમોડો પણ વિચારવો પડશે.

નભોવાણી :

સાહિત્યનો પ્રચાર લેખન ઉપરાંત જેમ ભાષણોથી પણ થઈ શકે છે તેમ હાલના સમયમાં નભોવાણીવડે પણ તે બહુ અસરકારક રીતે થાય છે અને સમાજના બધા વર્ગોમાં પહોંચી શકે છે. એટલા માટે ગુજરાતી ગદ્ય અને પદ્યસાહિત્યને તેમાં યોગ્ય સ્થાન મળવું જોઈએ. અને તેને માટે પણ પરિષદે પગલાં લેવાં જોઈએ. મુંબઈ અને ગુજરાતમાં નભોવાણીના સરકારી ખાતાની સમિતિઓમાં ગુજરાતી ભાષાનું પ્રતિનિધિત્વ જોઈએ તેટલું નથી. તેમજ ગુજરાતમાં નભોવાણીનાં મથકોની ધ્વનિવર્ધકશક્તિ નબળી છે. સરકારના આર્થિક સંકોચને લીધે સારા કાર્યક્રમો પણ નિયોજાઈ શકાતા નથી. ગુજરાતી સમઝનારી જનતા તેમજ રેડીઓના પરવાના ધરાવનારાઓની સંખ્યાના પ્રમાણમાં ગુજરાતી કાર્યક્રમોની સંખ્યા અને વિવધતા ઓછી છે. આ સ્થિતિ સુધારવા માટે પગલાં લેવાં એ પણ ગુજરાતી પરિષદસંમેલનનું કર્તવ્ય છે.

સતત પ્રવૃત્તિ :

આ બધી પ્રવૃત્તિઓ ઉપરાંત પરિષદના બંધારણમાં એનું જે કાર્યક્ષેત્ર નક્કી કર્યું છે તેને અનુરૂપ આપણે ઘણું કરી શકીએ. જરૂર બે ચીજની છે: આર્થિક સાધન અને માનસિક શક્તિ. આપણે કામ કરી બતાવીશું તો ગુજરાતમાં આર્થિક મદદ તો મળી રહેવાની શ્રદ્ધા જરૂર સેવી શકાય. એટલે ખરી વસ્તુ તો આપણું સંગઠિત કાર્ય. આપણા સાહિત્યમાં જેજે ખામીઓ જણાય તેતે આપણે દૂર કરી શકીએ છીએ. જો આપણે સાહિત્યના ઉત્કર્ષને પોષણ મળે એવું માનસ મેળવીશું તો. આવું માનસ ઉત્પન્ન કરવાને પરિષદે માત્ર સંમેલનો ભરીને જ નહીં પણ સતત પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખવાની તથા પ્રચારકાર્ય માટે એક સામયિકપત્રિકા પ્રગટ કરવાની આવશ્યકતા ઉપર હું આપનું ખાસ ધ્યાન ખેંચું છું.

ગુજરાતી સાહિત્યનો પ્રદેશ :

આ બધું વિવેચન તો ગુજરાતી સાહિત્ય વિષે થયું. પણ ગુજરાતી સાહિત્ય એટલે કયા પ્રદેશનું સાહિત્ય? પરિષદના બંધારણમાં 'ગુજરાતી ભાષા' અને 'ગુજરાતી સાહિત્ય'નું વર્ણન આ પ્રમાણે આપ્યું છે: "કોઈ પણ સમયે ગુજરાતના કે તેના કોઈ પણ ભાગના વતનીઓ જે માતૃભાષા બોલતા હોય તેનો સમાવેશ ગુજરાતી ભાષામાં થશે અને આવી ભાષામાં લખાયેલા સાહિત્યનો સમાવેશ 'ગુજરાતી સાહિત્ય'માં થશે. એટલે કે જે પ્રદેશને અત્યારે વિશિષ્ટ નામે 'ગુજરાત' કહેવાય છે તેટલો જ નહીં, પણ જ્યાં ગુજરાતી ભાષા બોલાતી હોય તેનો પણ ગુજરાતમાં સમાવેશ થાય છે."

આપણે સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છ જાણે ગુજરાતથી તે જુદાં હોય એમ બોલીએ છીએ; પરંતુ ઐતિહાસિક બનાવોને લીધે વહીવટમાં જુદા પડેલા વિભાગો ભાષા એટલે સાહિત્યના દૃષ્ટિબિંદુથી જો તે વિભાગોની મૂળ ભાષા એક જ હોય તો તે સર્વે ખરી રીતે એક જ શરીરનાં અંગો છે, અને તેથી જ વિભાગોનાં નામો ગમે તે હોય, પણ ભાષાપરત્વે એ સર્વ ગુજરાત છે. તાત્પર્ય એ છે કે કોઈ પણ વિભાગનું વહીવટના ધોરણે જુદું નામ આપવામાં આવ્યું હોય પણ એની ભાષાનું મૂળ ગુજરાતી હોય તો તે ગુજરાતનો જ વિભાગ છે. મુસલમાન અને બ્રિટિશ રાજ્યોના અમલમાં વહીવટની દૃષ્ટિએ અસલના પ્રાન્તોમાં અનેક ફેરફારો થઈ ગયા. મરાઠી, તેલુગુ અને કન્નડ ભાષાઓ બોલનારા પ્રાન્તોમાંથી ટૂકડાઓ થઈને હૈદરાબાદનું રાજ્ય બન્યું. કન્નડભાષા બોલનારું મૈસુર એક જુદું દેશી રાજ્ય બન્યું. કાનડાના પણ બે વિભાગ પડી એક મુંબઈરાજ્યમાં અને બીજો મદ્રાસમાં ગયો. આવા અનેક દાખલાઓ આપણા તાજેતરના ઇતિહાસમાં મળી આવે છે. આ રીતે છિન્નભિન્ન થયેલા પણ ભાષાનું ઐક્ય ધરાવતા પ્રાંતોની એક ભાષાના ધોરણથી પુનઃરચના કરવાની જરૂર આપણા દેશના નેતાઓને જણાઈ અને કોંગ્રેસે આવા પ્રાંતોની રચના માટે ઠરાવ કર્યો. આ ઠરાવનો અર્થ એ છે કે અત્યારે પ્રાંતોના ટૂકડા ગમે તેવા પડેલા હોય પણ તે ટૂકડા પડ્યા તે પહેલાં ભાષાકીય ઐક્ય ધરાવતા પ્રાન્તોની પુનઃસ્થાપના કરવી, એટલે કે અત્યારના પ્રાન્તોના સીમાપ્રદેશમાં, ભાષા વગેરેની બાબતમાં જે કાંઈ ફેરફારો, ટૂકડા પડ્યા પછી થયા હોય તે ફેરફારની પાછળ જઈ તે પહેલાંની સ્થિતિ શી હતી તેનો નિર્ણય કરી, ફરી પાછા તેમને અસલના પ્રાન્તોમાં દાખલ કરવા જોઈએ. આ ધોરણે કોઈ પણ પ્રાંતનો સીમાપ્રદેશ નક્કી કરવો એ કોંગ્રેસના ઠરાવમાંથી ફલિત થાય છે. આ ઠરાવને અમલમાં મૂકવાનો સમય આવશે ત્યારે ચોક્કસ પદ્ધતિસર સીમાપ્રદેશ નક્કી કરવા માટે સમિતિઓ નીમાશે. અત્યારે આપણે આવી સમિતિ નીમી ગુજરાતને જુદો પ્રાંત કરી નાંખવાની માગણી કરતા નથી. એમાં તો ભાષા ઉપરાંત અનેક દૃષ્ટિબિન્દુઓનો વિચાર કરવાનો આવશે. પરંતુ ગુજરાતી ભાષા અને ગુજરાતી સાહિત્યપરત્વે ગુજરાતના કયાકયા વિભાગો છે તે તપાસી તે સર્વેને, જ્યાંસુધી સીમાસમિતિઓનો છેવટનો નિર્ણય ન આવે ત્યાંસુધી, અત્યારની સ્થિતિ પ્રમાણે અકબંધ રાખવા એવી માગણી તો આપણે અવશ્ય કરવાની છે.

આ પ્રદેશ કયો છે તે નક્કી કરવામાં કેટલાએક નિયમો લાગુ પડે છે. ભાષા અને વ્યવહાર એ બન્ને એકબીજા ઉપર આધાર રાખે છે. સીમા ઉપર આવેલા કોઈ પણ પ્રદેશની ભાષા તદ્દન શુદ્ધ હોતી નથી, પણ તે બન્ને બાજુએ આવેલા પ્રાન્તોમાંથી કયા પ્રાન્તની ભાષા એની મૂળ ભાષા છે તે નક્કી કરવામાં ભૂતકાળમાં એનો ઘણોખરો વ્યવહાર કયા પ્રાન્ત સાથે હતો તે જોવાનું છે; કારણ કે વ્યવહારથી ભાષા ઘડાય છે અને વ્યવહાર તે પ્રદેશની ભૌગોલિક સ્થિતિ તથા વ્યાપારિક સંબંધ ઉપર આધાર રાખે છે. તે પ્રમાણે ભાષાથી પણ કેટલેએક અંશે વ્યવહાર ઘડાય છે; કારણ કે એક જ ભાષા બોલનારા લોકો વચ્ચે વ્યવહાર વધારે હોય એ દેખીતું છે. આ વિષે યૂરોપના

જુદાજુદા દેશો વચ્ચેનો સીમાપ્રદેશ નક્કી કરવા માટે કેટલાએક આવા સિદ્ધાંતો પણ નક્કી કરાયા છે કે ભાષાની એકતા અથવા સામ્ય ઉપરાંત રસ્તાઓ, નદીઓ, નહેરો, વગેરે, ભૌગોલિક તથા ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિનો સઘળો વિચાર કરીને સીમાપ્રદેશનો નિર્ણય કરવો જોઈએ કે જેથી કોઈ પણ દેશના વિકાસ માટેનાં કુદરતી સાધનોનો લાભ તેને મળી શકે.

આબુપ્રદેશ :

હવે આ નિયમો પ્રમાણે ગુજરાતનો ભાષાકીય સીમાપ્રદેશ અત્યારે શો છે તે જોઈએ. જે પ્રદેશ ગુજરાતમાં જ ગણાય છે અને જેને માટે કાંઈ મતભેદ નથી તે બાદ કરતાં બાકીના પ્રદેશ વિષે જ ચર્ચા કરીશું. ઉત્તરથી શરૂ કરીએ તો પાલણપુર તથા દાંતાની ઉત્તરના પ્રદેશ વિષે અને ખાસ કરીને શીરોહીના પ્રદેશ વિષે હમણાં ઉગ્ર મતભેદ ઉત્પન્ન થયો છે. પહેલાંનું શીરોહીરાજ્ય અથવા તેનો કોઈ ભાગ ગુજરાતી ભાષા બોલતી પ્રજામાં ગણાવાં જોઈએ કે નહીં તે વિષે મધ્યસ્થ સરકારે ત્રણ વરસ પહેલાં એવો નિર્ણય કર્યો છે કે આબુપર્વત અને તેની આજુબાજુનો પ્રદેશ ભાષાકીય તેમજ ઐતિહાસિક, ભૌગોલિક અને વ્યાવહારિક દૃષ્ટિબિંદુએ ગુજરાતનો વિભાગ છે અને તેથી તેનો વહીવટ મુંબઈરાજ્યે કરવો જોઈએ. આ નિર્ણય થયા પછી તે વિભાગના પડોશના રાજસ્થાનપ્રાન્તે ફરીને તેને રાજસ્થાનપ્રાંતમાં ભેળવી દેવો જોઈએ એવી માગણી કરી છે. આ નિર્ણય ભલે કામચલાઉ હોય, પરંતુ તેને ફેરવવા માટે સબળ કારણો જોઈએ. તે કારણો બતાવવાનો બોજો રાજસ્થાનીઓ ઉપર છે. તેથી હાલમાં આબુ ગુજરાતનો વિભાગ છે કે નહીં તે પ્રશ્ન નથી, પણ સઘળો વિચાર કર્યા પછી આબુને ગુજરાતના વિભાગ તરીકે ગણવાનો નિર્ણય થયો છે તે ફેરવવાને કાંઈ સબળ કારણો છે કે નહીં તે જ ખરો પ્રશ્ન છે. છતાં લેવાયલા નિર્ણય માટે કયાં સમર્થ કારણો છે તે આપણે અહીં સંક્ષેપમાં વિચારીએ.

દૂર ઇતિહાસમાં જવાની જરૂર નથી. ગુર્જરરાષ્ટ્ર અથવા ગુર્જત્રા જેને કહેવામાં આવે છે તેનું સામ્રાજ્ય ઉત્તરમાં ઠેઠ મથુરા સુધી પહોંચ્યું હતું એ હકીકત તો સર્વકોઈ જાણે છે. આચાર્ય આનંદશંકરભાઈએ એમના પરિષદના પ્રમુખ તરીકેના ભાષણમાં જેમ કહ્યું હતું તેમ "ગુર્જરભૂમિનો પ્રદેશ એક વખતે રાજસ્થાનને અંતર્ગત કરતો એ વાત, જે સ્થળે "ગુર્જત્રા" શબ્દવાળા શિલાલેખ મળ્યા છે અને એમાં જે સ્થળોનો ઉલ્લેખ છે તેનાથી અત્યારે સુવિદિત થઈ ચૂકી છે. અને શૌરસેની અપભ્રંશ, શૌરસેની પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત-ભાષાદ્વારા, તથા રાજસ્થાન અને મથુરાની આસપાસના શુરસેનદેશદ્વારા હિંદીની ભૂમિ સુધી ગુજરાતીનો સંબંધ પહોંચ્યો છે. આ જોતાં બહુ દૂર સુધીના ભાગને પ્રાચીન પરિભાષામાં ગુજરાત જ ગણવો જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે. એને આપણે "વર્તમાન ગુજરાત" અને "બૃહદ્ ગુજરાત" થી ભિન્ન પાડીને ઓળખાવવા "મહાગુજરાત" કહી શકીએ"

કાળે કરીને આ મહાગુજરાત સંકોચાતું ગયું. રણની ભૂમિ વધતીવધતી હાલના ગુજરાતની સમીપ આવી પહોંચી અને શ્રીમાળ ઉર્ફે ભિન્નમાળ, ઝાલોર, વગેરે, પ્રદેશ જે હાલમાં મારવાડ કહેવાય છે તેની વસતિ ગુજરાતમાં આવીને વસી પણ આબુપ્રદેશનું

પાટનગર ચંદ્રાવતી હતું જેમાં પરમાર રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા તે અણહીલપુર-પાટણના સોલંકી વંશના રાજાઓ જે ગુર્જરેશ્વર કહેવાતા તેમના સામંતો હતા. પરમારો પછી કનોજ તરફના દેવડા ચોહાણોએ ચંદ્રાવતી લીધું અને તેઓ પણ ગુજરાતના રજપૂત રાજાઓનાં સામંતો જ રહ્યા. ગુજરાતના રાજા ભીમદેવ પહેલાના સમયમાં તેના મંત્રી વિમળશાહે તથા પહેલા વિશળદેવ વાઘેલાના સમયમાં બે મંત્રીભાઈઓ વસ્તુપાલ અને તેજપાલે આબુમાં જે જગદ્દવિખ્યાત જૈનમંદિરો બંધાવ્યાં. છે તે સર્વને સુવિદિત છે. પુરાણોમાં આબુનો પ્રદેશ તો ગુજરાતમાં જ હોવાનું વર્ણન મળે છે. મુસલમાન રાજ્યની શરૂઆત પછી પણ ગુજરાતના સુલતાનના હાથ તળે ગુજરાતના વિભાગ તરીકે સોળ વિભાગોનાં નામો મીરાંતે અહમદીમાં છે એમાં આબુ, ડુંગરપુર અને વાંસવાડાનો સમાવેશ થાય છે. તે પછી મોગલ બાદશાહે ગુજરાત જિત્યા પછી પણ એ જ સ્થિતિ કાયમ રહી. અકબરના સમયમાં ટોડરમલે નવા સુબાઓની રચના કરી ત્યારે શીરોહીને અજમેરના સુબા તળે મૂકયું. પરંતુ મીરાંતે અહમદીમાં જણાવ્યા પ્રમાણે પછીના મોગલરાજાના અંધાધૂંધીના સમયમાં શીરોહી પાછું ગુજરાતના સુબા તળે આવ્યું. અને મરાઠાઓએ જ્યારે અમદાવાદ લીધું ત્યારે પણ શીરોહી, ડુંગરપુર, વગેરેની ખંડણી ગુજરાતમાં જ ભરાતી. આ હકીકતોનું શીરોહીરાજ્યના વતની સુવિખ્યાત પંડિત ગૌરીશંકર ઓઝાએ પણ તેમના રજપૂતાનાના ઇતિહાસમાં સમર્થન કર્યું છે. એક નોંધવા લાયક હકીકત એ છે કે ઔરંગઝેબ જેવા ઝનૂની બાદશાહે ગિરનાર અને આબુના પર્વતોની સનદ અમદાવાદના નગરશેઠ અને જૈનોના મુખી શેઠ શાન્તિદાસ ઝવેરીને આપી. તે સનદમાં એમ પણ ફરમાન હતું કે કોઈ પણ રાજા અગર અમલદારોએ આ બક્ષિસની વિરુદ્ધમાં વર્તન ચલાવવું નહીં, અને દર વરસે નવી સનદ પણ માગવી નહીં. આમ છતાં મોગલરાજ્યની પડતી પછી જાત્રા માટે જૈનોના હક્કો રહ્યા પણ આબુનો કબજો શીરોહીદરબારે લઈ લીધો. આ સ્થિતિ બ્રિટિશ અમલ સુધી ચાલી. દરમિયાનમાં શીરોહીની પ્રજાનો વ્યવહાર તો ગુજરાત સાથે જ રહ્યો. જોધપુરરાજ્યનું વર્ચસ્વ શીરોહી ઉપર જ્યારથી જોધપુરના રાજા મોગલો તરફથી ગુજરાતના સુબા હતા ત્યારથી જ હતું. અને બન્ને રાજાઓ રાઠોડ હોવાથી બન્ને વચ્ચે સગપણનો સંબંધ પણ હતો. ક્રમેક્રમે શીરોહીના રાજાઓનો પ્રદેશ પણ ટૂંકો થતો ગયો. અત્યારસુધી રાજસ્થાન કે રજપૂતાના જેવો પ્રદેશ જ ન હતો. મારવાડ, મેવાડ, મેવાત, માળવા, મત્સ્યપ્રદેશ, વગેરે, પ્રદેશોમાં રજપૂત રાજાઓનું રાજ્ય હતું. પણ જ્યારથી કર્નલ ટોડ તે પ્રદેશના રેસિડંટ તરીકે આવ્યો ત્યારથી રજપૂતાનાનાં રાજ્યોનું નસીબ ફરવા લાગ્યું. કર્નલ ટોડ રજપૂત રિયાસતોનો બેહદ પ્રશંસક હતો. એનું સ્વપ્ન આ રાજ્યોને રાજસ્થાન નામનો પ્રદેશ સ્થાપી તેમાં સંગઠન કરવાનું હતું. આબુના પર્વતની અંગ્રેજોને પહેલાં કાંઈ જાણ પણ નહતી. પણ કર્નલ ટોડે પશ્ચિમહિંદના પ્રવાસમાં પોતાને આબુનો સંશોધક માની ત્યાંની શીતળ આબોહવાથી મુગ્ધ થઈ, તેને પોતાના સ્વપ્ના પ્રમાણે રજપૂતાનામાં ભેળવી દેવાની યોજના શરૂ કરી. પરંતુ તે સમયે શીરોહી, વાંસવાડા, ડુંગરપુર, વગેરે, ગુજરાતની સરહદ ઉપરનાં તમામ રાજ્યો ગુજરાતનો જ ભાગ ગણાતાં. કર્નલ વોકર બ્રિટિશ સરકારના પ્રતિનિધિ તરીકે વડોદરામાં રેસિડંટ તરીકે હતા

અને સને ૧૮૦૩ માં એના મદદનીશે મુંબઈ સરકારને કરેલા રિપોર્ટ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ગુજરાતના બ્રિટિશ અમલદારો શીરોહી, વાંસવાડા, ડુંગરપુર, ઝાબુઆ, અલીરાજપુર, વગેરે, દેશી રાજ્યોના વિભાગોને ગુજરાતની અને એને લીધે મુંબઈ સરકારની સત્તા તળે જ ગણતા હતા. પણ પછીથી રાજસ્થાનના પોલિટિકલ અમલદારો ફાવ્યા અને શીરોહીનો વહીવટ રજપૂતાના એજંસી તળે મૂકાયો. બ્રિટિશ અમલદારો હિંદુસ્થાનની શીતળ ટેકરીઓને તેમનું સ્વર્ગ માનતા હતા. રજપૂતાનાના રણની ગરમ હવામાંથી બચવા માટે તેમને આવી એક વિશાળ શીતળ ટેકરી જોઈતી હતી. આબુ જેવું સુંદર સ્થાન રજપૂતાનામાં બીજે કોઈ ઠેકાણે ન હતું. રજપૂતાનાની લશ્કરી ટૂકડીઓ માટે આરામની જગા બીજે કયાંય નહોતી. એટલે છેવટે આબુની ખાતર શીરોહીને પણ રજપૂતાના એજંસીમાં ભેળવવા તેઓ સફળ થયા અને શીરોહીના રાજાને આબુપર્વતનો સારામાં સારો ભાગ લશ્કરી વપરાશ માટે સોંપી દેવાની ફરજ પાડી. તે પછી તો રજપૂતાનાના રાજાઓની કોઠીઓ આવી અને આબુ રજપૂતાનાનું ક્રીડાંગણ બન્યું. ગુજરાત બિચારું બેસી રહ્યું. કવીશ્વર દલપતરામે "દીઠો આજ આબુ ગિરિરાજ એવો" એ કવિતા સંભળાવી ત્યારે કોઈને એમ થયું કે આ આબુ તો આપણો હતો અને કોઈ દિવસ પાછો મળશે ખરો? યૂરોપિયન અમલદારોને આબુ રાજસ્થાનમાં રહે કે ગુજરાતને પાછું મળે એની શી પરવા હતી?

આવી રીતે આબુ શીરોહીમાં અને ત્યાંથી રજપૂતાનામાં ગયો એ એક માત્ર ઐતિહાસિક અકસ્માત જ હતો. કર્નલ ટોડના પક્ષપાતનું પરિણામ હતું. ગુજરાતનો ભાગ રજપૂતાનામાં ભેળવી દેવાની યોજના કૃત્રિમ હતી. પણ નૈસર્ગિક નિયમો તો કૃત્રિમ અંતરાયોનો બંધ તોડીને પણ બહાર નીકળે છે. વહીવટી ફેરફારને પરિણામે આબુ રાજસ્થાનમાં ગયાથી રાજસ્થાનીઓની સંખ્યા વધી. આબુરોડ સ્ટેશન અને આબુ ઉપર રાજસ્થાનના પરચૂરણ વેપારીઓ આવી વસ્યા. રાજ્યકારભારની ભાષા રાજસ્થાનની થઈ પણ આબુપ્રદેશના જનસમાજનાં સંસ્કૃતિ અને સંબંધ તો ગુજરાતી બોલતી પ્રજા સાથે જ વધારે રહ્યાં. એનું મુખ્ય કારણ તો ભાષા અને વ્યવહાર. સેંકડો વરસના ગાઢ સંબંધો માત્ર એક સૈકાના કૃત્રિમ ફેરફારથી કેમ બદલાય? દરેક સીમાપ્રદેશની ભાષા મિશ્રિત તો હોય જ, પણ શીરોહીપ્રદેશની ભાષા તો મૂળ ગુજરાતી ઉપર મારવાડીનો રંગ, અને નહીં કે મારવાડી ભાષા ઉપર ગુજરાતીની અસર. ત્રણેક વરસ પહેલાં શીરોહીરાજ્યના વારસની તપાસસમિતિના પ્રમુખ તરીકે મને ત્યાંની ભાષામાં લખાયલા કેટલાએક દસ્તાવેજો જોવાનો પ્રસંગ મળ્યો હતો. રાજસ્થાની ભાષા નહીં જાણતો હોવા છતાં મને તેનો અર્થ સારી પેઠે સમજાતો હતો. આપણી જૂની ગુજરાતીમાં મારવાડી શબ્દો મળીભળી ગયા હોય એમ જ લાગતું હતું. વિભક્તિઓ, પ્રત્યયો, વગેરે, વ્યાકરણનાં અંગો આપણા જેવાં જ જણાતાં હતાં. મુખ્ય ફેર એ હતો કે આપણે ત્યાંની જૂની ગુજરાતી હતી તેના જેવી તે જણાતી હતી. લિપિ પણ તેવી જ હતી. ગ્રીઅર્સન, ટૅસીટોરી, ડૉ. સુનીતિકુમાર ચેટરજી, વગેરે, ભાષાની ઉત્પત્તિના પંડિતોનો અભિપ્રાય એવો છે કે ગુજરાત અને અત્યારના પશ્ચિમદક્ષિણ રાજસ્થાનની ભાષા મૂળે એક જ છે. શીરોહીની ભાષા તે શીરોહીગુજરાતી છે તેનો મને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો.

સરકારી ગેઝેટીઅરો તો આબુને રાજસ્થાનમાં ભેળવ્યા પછીથી લખાયાં એટલે એમાં આબુ ગુજરાતનો વિભાગ છે એવા ઉલ્લેખની આપણે આશા રાખીએ નહીં. તેમ છતાં તેમાં પણ આબુ ગુજરાતમાં હોવાની કબુલાત આવે છે. મુંબઈ ઈલાકાના સરકારી ગેઝેટીઅરના નવમા ગ્રંથનો પ્રથમ ભાગ જે ગુજરાતની વસતિ વિષે છે તેમાં ભૌગોલિક તથા ભાષાની દૃષ્ટિએ આબુપર્વતથી દમણ સુધી ગુજરાતની સીમા જણાવી છે. (પૃષ્ઠ VIII–૮) તથા ઉત્તર ગુજરાતની હદ્દ આબુપર્વતથી મહીનદી સુધીની જણાવી છે. અને તે આબુપર્વતને બાદ કરીને નહીં, પણ આબુસુદ્ધાંત. આબુ અને ગુજરાતનાં બીજાં યાત્રાનાં સ્થળો સાથે તેને ઉત્તર ગુજરાતમાં મૂકયો છે(પૃષ્ઠ IX – ૯/૫૪૩,૫૪૯.) તે ઉપરાંત સ્પષ્ટ શબ્દોમાં લખ્યું છે કે જૈનધર્મનાં અખિલ હિંદમાં વિખ્યાત એવાં દહેરાં આબુ, શત્રુંજય અને ગિરનારના ત્રણ પર્વતો ઉપર ઉત્તર ગુજરાતમાં આવેલાં છે. (પૃષ્ઠ ૫૫૦.) સત્ય હકીક્ત કોઈ દિવસ ઢાંકી રહે ખરી?

પણ આટલેથી વાત પૂરી થતી નથી. પોતાની ભાષાને પરભાષાનો ગમે તેટલો ઓપ લાગ્યો હોય પણ માતૃભાષા તરફનો પ્રેમ તેથી કાંઈ જાય? શીરોહી અને ખાસ કરીને તેના દક્ષિણના આબુપ્રદેશનાં સ્થળોમાંથી સાહિત્યના શોખીનો જોધપુર કે અજમેર નહિ, પણ ગુજરાત કે મુંબઈમાં આવી ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યની સેવા કરે તેમાં શું આશ્ચર્ય છે? આબુની તળેટીના હાથળગામના વતની ગોકુળભાઈ ભટ્ટ મુંબઈ આવી ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા કરે, ત્યાંના ઉપનગરની સાહિત્યસભાના મંત્રી થઈ અંધેરીમાં ભરાયલા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનના પણ કાર્યવાહક મંત્રી થાય એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય છે? શીરોહીરાજ્યના વતની પ્રખ્યાત પુરાતત્ત્વવિદ્ મહામહોપાધ્યાય ગૌરીશંકર ઓઝા નડીઆદમાં ભરાયેલી સાહિત્ય પરિષદના ઈતિહાસવિભાગના પ્રમુખ થઈ ગુજરાતીમાં ભાષણ આપે અને તે ભાષણમાં પોતાની માતૃભૂમિ–ગુજરાત–નાં આબુનાં મંદિરોની કળાનાં વખાણ કરે એમાં પણ કાંઈ આશ્ચર્ય છે? શીરોહીના વતની વકીલ ભીમાશંકર શર્મા આજથી પંદરેક વરસ ઉપર ત્યાંની જનતામાં જાગૃતિ લાવવા માટે ગુજરાતી ભાષામાં "શીરોહી સંદેશ' નામનું વર્તમાનપત્ર પ્રગટ કરે તથા શીરોહીના કવિ 'આનંદી' ગુજરાતી ભાષામાં 'એ અર્બુદના લાડકવાયા' નામનું કાવ્ય રચે એમાં પણ કાંઈ આશ્ચર્ય છે? લગભગ પંચોતેર વરસ પહેલાંથી હમણાંસુધી ત્યાંની ગુજરાતી બોલતી પ્રજા સાથે સંપર્ક ચાલુ રાખવા માટે શીરોહીના દીવાનો ગુજરાતીઓ હોય એમાં પણ શું આશ્ચર્ય છે? આશ્ચર્ય માત્ર એટલું જ છે કે આટલી સ્પષ્ટ હકીકતો હોવા છતાં ભાષાની દૃષ્ટિએ પણ આબુનો પ્રદેશ રાજસ્થાનમાં છે એવું ઠોકી બેસાડવાના પ્રયત્નો થાય છે. એનો ઘણોખરો આધાર તો જ્યારથી આબુને રજપૂતાનામાં જોડવામાં આવ્યું ત્યારથી ત્યાંથી જે લોકો આવ્યા તેમની ભાષા ઉપરથી જે ફેરફારો થયા તેના ઉપર જ રાખવામાં આવે છે. આપણે ઉપર જોયું તેમ હજી દસપંદર વરસ પહેલાં તો શીરોહીના વતનીઓ માટે ગુજરાતી વર્તમાનપત્રો કહાડવાં પડતાં અને હજી પણ ગુજરાતી વર્તમાનપત્રો મોટી સંખ્યામાં આબુપ્રદેશમાં જાય છે. કચ્છી બોલી શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાથી જુદી જ લાગે છે. પણ એથી કોઈએ એમ કહ્યું કે કચ્છ ભાષાપરત્વે ગુજરાતમાં નથી? આબુનું પણ તેમજ છે. ખરી રીતે આબુ ગુજરાતનો ભાગ છે કે નહીં તેનો નિર્ણય તેને કૃત્રિમ રીતે

અને સને ૧૮૦૩ માં એના મદદનીશે મુંબઈ સરકારને કરેલા રિપોર્ટ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ગુજરાતના બ્રિટિશ અમલદારો શીરોહી, વાંસવાડા, ડુંગરપુર, ઝાબુઆ, અલીરાજપુર, વગેરે, દેશી રાજ્યોના વિભાગોને ગુજરાતની અને એને લીધે મુંબઈ સરકારની સત્તા તળે જ ગણતા હતા. પણ પછીથી રાજસ્થાનના પોલિટિકલ અમલદારો ફાવ્યા અને શીરોહીનો વહીવટ રજપૂતાના એજંસી તળે મૂકાયો. બ્રિટિશ અમલદારો હિંદુસ્થાનની શીતળ ટેકરીઓને તેમનું સ્વર્ગ માનતા હતા. રજપૂતાનાના રણની ગરમ હવામાંથી બચવા માટે તેમને આવી એક વિશાળ શીતળ ટેકરી જોઈતી હતી. આબુ જેવું સુંદર સ્થાન રજપૂતાનામાં બીજે કોઈ ઠેકાણે ન હતું. રજપૂતાનાની લશ્કરી ટૂકડીઓ માટે આરામની જગા બીજે કયાંય નહોતી. એટલે છેવટે આબુની ખાતર શીરોહીને પણ રજપૂતાના એજંસીમાં ભેળવવા તેઓ સફળ થયા અને શીરોહીના રાજાને આબુપર્વતનો સારામાં સારો ભાગ લશ્કરી વપરાશ માટે સોંપી દેવાની ફરજ પાડી. તે પછી તો રજપૂતાનાના રાજાઓની કોઠીઓ આવી અને આબુ રજપૂતાનાનું ક્રીડાંગણ બન્યું. ગુજરાત બિચારું બેસી રહ્યું. કવીશ્વર દલપતરામે "દીઠો આજ આબુ ગિરિરાજ એવો" એ કવિતા સંભળાવી ત્યારે કોઈને એમ થયું કે આ આબુ તો આપણો હતો અને કોઈ દિવસ પાછો મળશે ખરો? યૂરોપિયન અમલદારોને આબુ રાજસ્થાનમાં રહે કે ગુજરાતને પાછું મળે એની શી પરવા હતી?

આવી રીતે આબુ શીરોહીમાં અને ત્યાંથી રજપૂતાનામાં ગયો એ એક માત્ર ઐતિહાસિક અકસ્માત જ હતો. કર્નલ ટોડના પક્ષપાતનું પરિણામ હતું. ગુજરાતનો ભાગ રજપૂતાનામાં ભેળવી દેવાની યોજના કૃત્રિમ હતી. પણ નૈસર્ગિક નિયમો તો કૃત્રિમ અંતરાયોનો બંધ તોડીને પણ બહાર નીકળે છે. વહીવટી ફેરફારને પરિણામે આબુ રાજસ્થાનમાં ગયાથી રાજસ્થાનીઓની સંખ્યા વધી. આબુરોડ સ્ટેશન અને આબુ ઉપર રાજસ્થાનના પરચૂરણ વેપારીઓ આવી વસ્યા. રાજ્યકારભારની ભાષા રાજસ્થાનની થઈ પણ આબુપ્રદેશના જનસમાજનાં સંસ્કૃતિ અને સંબંધ તો ગુજરાતી બોલતી પ્રજા સાથે જ વધારે રહ્યાં. એનું મુખ્ય કારણ તો ભાષા અને વ્યવહાર. સેંકડો વરસના ગાઢ સંબંધો માત્ર એક સૈકાના કૃત્રિમ ફેરફારથી કેમ બદલાય? દરેક સીમાપ્રદેશની ભાષા મિશ્રિત તો હોય જ, પણ શીરોહીપ્રદેશની ભાષા તો મૂળ ગુજરાતી ઉપર મારવાડીનો રંગ, અને નહીં કે મારવાડી ભાષા ઉપર ગુજરાતીની અસર. ત્રણેક વરસ પહેલાં શીરોહીરાજ્યના વારસની તપાસસમિતિના પ્રમુખ તરીકે મને ત્યાંની ભાષામાં લખાયલા કેટલાએક દસ્તાવેજો જોવાનો પ્રસંગ મળ્યો હતો. રાજસ્થાની ભાષા નહીં જાણતો હોવા છતાં મને તેનો અર્થ સારી પેઠે સમઝાતો હતો. આપણી જૂની ગુજરાતીમાં મારવાડી શબ્દો મળીભળી ગયા હોય એમ જ લાગતું હતું. વિભક્તિઓ, પ્રત્યયો, વગેરે, વ્યાકરણનાં અંગો આપણા જેવાં જ જણાતાં હતાં. મુખ્ય ફેર એ હતો કે આપણે ત્યાંની જૂની ગુજરાતી હતી તેના જેવી તે જણાતી હતી. લિપિ પણ તેવી જ હતી. ગ્રીઅર્સન, ટૅસીટોરી, ડૉ. સુનીતિકુમાર ચેટરજી, વગેરે, ભાષાની ઉત્પત્તિના પંડિતોનો અભિપ્રાય એવો છે કે ગુજરાત અને અત્યારના પશ્ચિમદક્ષિણ રાજસ્થાનની ભાષા મૂળે એક જ છે. શીરોહીની ભાષા તે શીરોહીગુજરાતી છે તેનો મને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો.

ડાંગના પોલિટિકલ એજંટ તરીકે ખાનદેશના કલેકટર તળે તે મૂકવામાં આવ્યું હતું, પણ રસ્તાઓ લેવડદેવડ વગેરે બધો વ્યવહાર ગુજરાત સાથે હોવાથી ત્યારપછી તેનો વહીવટ સુરતના કલેકટરને સોંપાયો હતો. ત્યારપછીથી અત્યારસુધી તે ગુજરાતની એજંસી તરીકે જ રહ્યું. આ કૃત્રિમ નહિ, પણ કુદરતી રચના હતી; કારણ કે ડાંગના સંબંધ અને વેપાર કુદરતે જ ગુજરાત સાથે રાખ્યા હતા. એની પૂર્વ તરફ ટેકરીઓ છે, પણ પશ્ચિમ તરફ પૂર્ણા, અંબિકા, ઔરંગા, પાર, દમણગંગા વગેરે નદીઓ ડાંગમાંથી નીકળી ગુજરાત તરફ વહી તે દરિયામાં મળે છે. આ ભૌગોલિક સ્થિતિને લીધે તેનો સંબંધ પહેલેથી જ ગુજરાત સાથે હોય એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. મહારાષ્ટ્ર તરફ ઊંચીઊંચી ટેકરીઓ હોવાથી ભૂતકાળમાં તેની સાથે વાહનવ્યવહાર, લેવડદેવડ મુશ્કેલ હતાં. ત્યારે રસ્તાઓ અને નદીઓ મારફત પશ્ચિમ અને ઉત્તર તરફનો વેપારધંધો સીધો ને સહેલો હતો.

પણ આ બધાં કારણો કરતાં પણ ડાંગની ગુજરાત સાથે એકતાનું મુખ્ય કારણ તો ત્યાંની ભાષા છે. ડાંગની ભાષાને ખાનદેશી બોલીનો એક પ્રકાર ગણતા પ્રખ્યાત ભાષાશાસ્ત્રી ગ્રીઅર્સનનો એવો અભિપ્રાય છે કે ખાનદેશી ભાષા તે મરાઠીમાંથી ઉત્પન્ન થઈ નથી, પણ તેની અંતર્ગત વ્યાકરણીય રચના ગુજરાતી અને રાજસ્થાની ભાષાને ઘણી વધારે મળતી આવે છે. આ માત્ર તર્ક નથી, પણ આપણા અનુભવની વાત છે. એ તો જેઓએ ડાંગની લિપિ, બોલી, વગેરેનો શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ અભ્યાસ કર્યો છે, તેમજ જેમનો ડાંગની સાથે વ્યવહાર છે. તે સર્વેને સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે. જેવો ગ્રીઅર્સનનો નિષ્પક્ષપાત અભિપ્રાય છે તેવો જ અભિપ્રાય રેવરંડ સી. થોમસને સને ૧૮૭૫ માં બહાર પાડેલા ભીલી વ્યાકરણમાં જણાય છે. મુંબઈ ગેઝેટીઅરના બારમા પુસ્તકમાં પણ તેના યૂરોપીઅન લેખકે જણાવ્યું છે કે ડાંગના વતનીઓ ગુજરાતી, હિન્દી અને મરાઠી મિશ્રણથી બનેલી ભાષામાં બોલતા, પણ તેમાં ગુજરાતીનું પ્રમાણ વધુ હતું. સને ૧૮૭૨ ના ડાંગના એક ભીલ રાજાએ કરી આપેલો દસ્તાવેજ અત્યારે દક્ષિણગુજરાતમાં જે પ્રકારની ભાષા બોલાય છે તેમાં જ લખાયેલો છે. આ વિષે મારે અહીં વિસ્તારથી વિવેચન કરવાની જરૂર નથી; કારણ કે ગુજરાત સાહિત્યસભાએ ડાંગની ભાષા માટે નીમેલી સમિતિએ ત્યાં જઈ સઘળી માહિતી મેળવીને જે પ્રકાશન કર્યું છે તે એટલું બધું સર્વગ્રાહી અને અભ્યાસપૂર્ણ છે કે તે વાંચ્યા પછી ડાંગનો પ્રદેશ ભૌગોલિક, વ્યાવહારિક, ભાષાવિષયક, વગેરે અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓથી ગુજરાતનો જ ભાગ છે એમ કોઈ નિષ્પક્ષપાત વાચકને પણ જણાયા વિના રહે નહીં. તેમાં પણ આપણા ભાષાશાસ્ત્રી ડૉ. ટી. એન. દવેએ ડાંગની ભાષાનું વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ પૃથક્કરણ કરીને સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે ડાંગની ભાષા દક્ષિણગુજરાતની ભાષાને જ મળતી છે. આ ઉપરાંત ગુજરાત સંશોધન મંડળ તરફથી પ્રગટ થયેલી "મહાગુજરાતની ભાષાકીય સીમાઓ," શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીએ પ્રગટ કરેલું "ભાષાકીય પ્રાંતો અને મુંબઈનું ભવિષ્ય", ગુજરાત સીમા પરિષદનો અહેવાલ એ ડાંગના વિષય ઉપર પુષ્કળ પ્રકાશ નાંખે છે. આપણી દલીલો આ પ્રકાશનોમાં એટલી તો સબળ રીતે દર્શાવવામાં આવી છે કે એથી વધારે કહેવાનું કાંઈ જ રહેતું જ નથી, અને એથી વિરુદ્ધ શું કહી શકાય તે સમઝાતું પણ નથી. થોડા વખતથી ડાંગની વસતિને ગુજરાતી શિક્ષણ

રજપૂતાનામાં જોડયું તેના પહેલાં શી સ્થિતિ હતી તે ઉપરથી કરવાનો છે. શીરોહીની પ્રજાએ સંમેલન ભરીને ગુજરાતમાં જોડાવાનો ઠરાવ કર્યો તે ઉપરથી તો સરદાર વલ્લભભાઈએ સઘળી તપાસ કરીને આખું શીરોહીરાજ્ય નહીં તો આબુનો પ્રદેશ ગુજરાતને પાછો આપવો જોઈએ એમ ઠરાવ્યું. તે ઠરાવ મધ્યસ્થ સરકારે માન્ય રાખ્યો અને તેટલા માટે આબુને મુંબઈ સરકારના વહીવટ તળે મૂકયો. ભલે તે કામચલાઉ ગણાય, છતાં તેને ફેરવવાનાં સબળ કારણો તો હજી આપણે જાણવાનાં જ રહ્યાં. ભાષા, વ્યવહાર, ભૌગોલિક સ્થિતિ એ દરેક દૃષ્ટિબિંદુથી પણ આપણી મજબૂત માગણી અત્યારે તો એક રાજકીય જાળમાં સપડાઈ ગઈ છે એ જ કમનસીબી છે. આપણે કોઈનું કાંઈ લઈ લેવા માગતા નથી. જે સૈકાથી આપણું હતું, જેને આપણી પાસેથી ખૂંચવી લેવામાં આવ્યું હતું પણ જે આપણને પાછું મળ્યું છે તેને ફરીથી આપણાથી છૂટું ન જ પાડવું જોઈએ એટલું જ કહી આપણે માત્ર ન્યાય માગીએ છીએ.

ડુંગરપુર, વાંસવાડાનો પ્રદેશ :

હવે ઉત્તરમાંથી પૂર્વ તરફ વળીએ. ડુંગરપુર, વાંસવાડા, ઝાબુઆ તથા તેની આજુબાજુનો પ્રદેશ પણ ગુજરાતમાં જ હતો. પછીથી જેમ શીરોહીને પશ્ચિમરાજસ્થાનમાં નાંખ્યું તેમ આ પ્રદેશને પૂર્વરાજસ્થાનમાં ભેળવી દીધો. મહીનદીની બન્ને બાજુએ આવેલો આ પ્રદેશ ઐતિહાસિક, ભૌગોલિક તેમજ વ્યાવહારિક અને ભાષાકીય દૃષ્ટિએ ગુજરાતનો જ છે એમાં કાંઈ શક નથી. એને પણ કૃત્રિમ રીતે જુદો પાડવામાં આવ્યો છે, છતાં એના સાંસ્કૃતિક સંબંધો તો હજી પણ ગુજરાત જ સાથે છે.

ડાંગપ્રદેશ :

હવે પૂર્વમાંથી નીચે ઉતરતાં ખાનદેશનો પ્રદેશ આવે છે અને પૂર્વદક્ષિણે ડાંગ આવે છે. ખાનદેશનો પશ્ચિમ ભાગ અને ડાંગ બન્ને એક વખત બાગલાણ નામના મૂલકના વિભાગો હતા. પશ્ચિમખાનદેશમાં નંદરબાર, કુકુરમુડા, વગેરે ઠેકાણે ગુજરાતી ભાષા જ બોલાતી હતી. પ્રેમાનંદકવિ ઘણુંખરું નંદરબાર અને તેની આસપાસના પ્રદેશમાં રહી આખ્યાનો કરતા હતા એ આપણે સર્વે જાણીએ છીએ. અત્યારે પણ આ પ્રદેશમાં ગુજરાતી બોલનારાઓની સંખ્યા ઘણી છે. ઠેઠ મોગલોના સમય સુધી ડાંગ સુદ્ધાં અને ઠેઠ માહીમ સુધીનો પ્રદેશ ગુજરાતના સુલતાનોના હાથમાં હતો. પરંતુ મરાઠારાજ્યના સમય પછી કેટલાએક ભાગો ગુજરાતની હકુમતમાંથી ગયા. ખાનદેશનો પશ્ચિમ ભાગ વહીવટની દૃષ્ટિએ ગુજરાતમાંથી ગયો. પણ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ હજી એ ગુજરાતનો જ ભાગ છે. નંદરબારના પ્રદેશમાં આજે પણ વેપાર ગુજરાતીઓના હાથમાં છે, અને ગુજરાતી સાહિત્ય પણ ત્યાં વંચાય છે. પણ અત્યારે તો મુખ્ય પ્રશ્ન ડાંગનો ઊભો થયો છે. ડાંગ તો હજી હમણાંસુધી બ્રિટિશરાજ્યના વહીવટમાં પણ ગુજરાતના સંકલિત ભાગ તરીકે ગણાતું. એ અસલના દંડકારણ્યનો ભાગ ગણાય છે. ત્યાંના ભીલ રાજાઓ ગુજરાતના હાથ તળે હતા એ તો ઈતિહાસસિદ્ધ હકીકત છે. મરાઠી રાજ્યના સમયમાં પણ ડાંગનો ભાગ ગાયકવાડની હકુમત તળે હતો; કારણ કે તે ગુજરાતમાં જ હતું. બ્રિટિશ અમલની શરૂઆતમાં ડાંગના ભીલોનાં બંડો સતત ચાલુ રહ્યાં. કેટલાંએક વરસ પછી

ડાંગના પોલિટિકલ એજંટ તરીકે ખાનદેશના કલેકટર તળે તે મૂકવામાં આવ્યું હતું, પણ રસ્તાઓ લેવડદેવડ વગેરે બધો વ્યવહાર ગુજરાત સાથે હોવાથી ત્યારપછી તેનો વહીવટ સુરતના કલેકટરને સોંપાયો હતો. ત્યારપછીથી અત્યારસુધી તે ગુજરાતની એજંસી તરીકે જ રહ્યું. આ કૃત્રિમ નહિ, પણ કુદરતી રચના હતી; કારણ કે ડાંગના સંબંધ અને વેપાર કુદરતે જ ગુજરાત સાથે રાખ્યા હતા. એની પૂર્વ તરફ ટેકરીઓ છે, પણ પશ્ચિમ તરફ પૂર્ણા, અંબિકા, ઔરંગા, પાર, દમણગંગા વગેરે નદીઓ ડાંગમાંથી નીકળી ગુજરાત તરફ વહી તે દરિયામાં મળે છે. આ ભૌગોલિક સ્થિતિને લીધે તેનો સંબંધ પહેલેથી જ ગુજરાત સાથે હોય એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. મહારાષ્ટ્ર તરફ ઊંચીઊંચી ટેકરીઓ હોવાથી ભૂતકાળમાં તેની સાથે વાહનવ્યવહાર, લેવડદેવડ મુશ્કેલ હતાં. ત્યારે રસ્તાઓ અને નદીઓ મારફત પશ્ચિમ અને ઉત્તર તરફનો વેપારધંધો સીધો ને સહેલો હતો.

પણ આ બધાં કારણો કરતાં પણ ડાંગની ગુજરાત સાથે એકતાનું મુખ્ય કારણ તો ત્યાંની ભાષા છે. ડાંગની ભાષાને ખાનદેશી બોલીનો એક પ્રકાર ગણતા પ્રખ્યાત ભાષાશાસ્ત્રી ગ્રીઅર્સનનો એવો અભિપ્રાય છે કે ખાનદેશી ભાષા તે મરાઠીમાંથી ઉત્પન્ન થઈ નથી, પણ તેની અંતર્ગત વ્યાકરણીય રચના ગુજરાતી અને રાજસ્થાની ભાષાને ઘણી વધારે મળતી આવે છે. આ માત્ર તર્ક નથી, પણ આપણા અનુભવની વાત છે. એ તો જેઓએ ડાંગની લિપિ, બોલી, વગેરેનો શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ અભ્યાસ કર્યો છે, તેમજ જેમનો ડાંગની સાથે વ્યવહાર છે. તે સર્વેને સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે. જેવો ગ્રીઅર્સનનો નિષ્પક્ષપાત અભિપ્રાય છે તેવો જ અભિપ્રાય રેવરંડ સી. થોમસને સને ૧૮૭૫ માં બહાર પાડેલા ભીલી વ્યાકરણમાં જણાય છે. મુંબઈ ગેઝેટી-અરના બારમા પુસ્તકમાં પણ તેના યૂરોપીઅન લેખકે જણાવ્યું છે કે ડાંગના વતનીઓ ગુજરાતી, હિન્દી અને મરાઠી મિશ્રણથી બનેલી ભાષામાં બોલતા, પણ તેમાં ગુજરાતીનું પ્રમાણ વધુ હતું. સને ૧૮૭૨ ના ડાંગના એક ભીલ રાજાએ કરી આપેલો દસ્તાવેજ અત્યારે દક્ષિણગુજરાતમાં જે પ્રકારની ભાષા બોલાય છે તેમાં જ લખાયેલો છે. આ વિષે મારે અહીં વિસ્તારથી વિવેચન કરવાની જરૂર નથી; કારણ કે ગુજરાત સાહિત્યસભાએ ડાંગની ભાષા માટે નીમેલી સમિતિએ ત્યાં જઈ સઘળી માહિતી મેળવીને જે પ્રકાશન કર્યું છે તે એટલું બધું સર્વગ્રાહી અને અભ્યાસપૂર્ણ છે કે તે વાંચ્યા પછી ડાંગનો પ્રદેશ ભૌગોલિક, વ્યાવહારિક, ભાષા-વિષયક, વગેરે અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓથી ગુજરાતનો જ ભાગ છે એમ કોઈ નિષ્પક્ષપાત વાચકને પણ જણાયા વિના રહે નહીં. તેમાં પણ આપણા ભાષાશાસ્ત્રી ડૉ. ટી. એન. દવેએ ડાંગની ભાષાનું વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ પૃથક્કરણ કરીને સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે ડાંગની ભાષા દક્ષિણગુજરાતની ભાષાને જ મળતી છે. આ ઉપરાંત ગુજરાત સંશોધન મંડળ તરફથી પ્રગટ થયેલી "મહાગુજરાતની ભાષાકીય સીમાઓ," શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીએ પ્રગટ કરેલું "ભાષાકીય પ્રાંતો અને મુંબઈનું ભવિષ્ય", ગુજરાત સીમા પરિષદનો અહેવાલ એ ડાંગના વિષય ઉપર પુષ્કળ પ્રકાશ નાંખે છે. આપણી દલીલો આ પ્રકાશનોમાં એટલી તો સબળ રીતે દર્શાવવામાં આવી છે કે એથી વધારે કહેવાનું કાંઈ જ રહેતું જ નથી, અને એથી વિરુદ્ધ શું કહી શકાય તે સમઝાતું પણ નથી. થોડા વખતથી ડાંગની વસતિને ગુજરાતી શિક્ષણ

માટે જે અંતરાયો પડ્યા છે તે સત્વર દૂર થાય અને ડાંગની પ્રજાનો ગુજરાત સાથેનો સર્વકાલીન સઘળો સંબંધ પૂર્વવત્ કાયમ રહે એમ માત્ર આપણે જ નહીં, પણ આખું યે ગુજરાત આશા રાખે છે.

પૂર્વદક્ષિણમાંથી દક્ષિણ તરફ ઉતરતાં ગુજરાતની સીમા દમણગંગા સુધી છે એમ કહેવાય છે, પરંતુ તેની દક્ષિણે પણ લગભગ સોપારા સુધી ગુજરાતી ભાષાનું પ્રમાણ વધારે અંશે છે એમ કહીએ તો તેમાં લેશમાત્ર અતિશયોક્તિ નથી. થાણાજિલ્લાને પહેલાં મુંબઈ ઈલાકાના મધ્ય વિભાગમાં નહિ પણ ઉત્તર વિભાગમાં મૂકયો હતો તેમાં પણ આ એક કારણ હોવું જોઈએ. જે કોંકણપટ્ટી કહેવાય છે તે ઉત્તરમાં સુરત પાસેથી શરુ થતી અને તે પટ્ટીનો લગભગ મુંબઈ સુધીનો ભાગ ગુજરાતમાં જ હતો. સંજાણમાં પારસીઓ ઉતર્યા ત્યારથી તેમની ભાષા બીજી કોઈ નહીં પણ ગુજરાતી થઈ એ પણ સૂચક વસ્તુ છે.

ગુજરાતની પશ્ચિમ દિશાએ તો સમુદ્ર જ આવેલો છે, એટલે એમાં તો હજી સુધી કોઈએ કાંઈ દાવો કર્યો નથી. આ પ્રમાણે આપણા સીમાપ્રદેશની સ્થિતિ છે. આપણે તો તેને મુખ્યત્વે કરીને ભાષા ને સાહિત્યના દૃષ્ટિબિંદુથી તપાસવાની છે. પરંતુ એને બીજાં દૃષ્ટિબિંદુઓથી પણ છૂટું પાડી શકાય તેમ નથી. સમગ્ર દૃષ્ટિબિંદુથી જોતાં પણ ગુજરાત અને તેની સંસ્કૃતિ અત્યારે વહીવટી ધોરણે જે ગુજરાતમાં ગણાય છે તેના કરતાં પણ વધારે વિસ્તૃત પ્રદેશમાં છે. એનું સાહિત્ય પણ અત્યારે ગુજરાતની બહાર ગણાતા પ્રદેશોના લોકો પોતાના સાહિત્ય તરીકે જ વાંચે છે. ગુર્જરદેશ સંકોચાતોસંકોચાતો અત્યારે પાતળો થઈ ગયો છે. ગુજરાત વેપારમાં ગમે એટલું પહોંચેલું હોય, પણ સ્વભાવે નરમ, ભોળું અને ઉદાર દિલનું છે. એનો લાભ લેવાયો છે, અને હજી પણ લેવાતો જાય છે. ગુજરાતને હમણાં ને હમણાં જ જુદો ભાષાકીય પ્રાંત બનાવવો જોઈએ એવી માગણી આપણે કરતા નથી. અત્યારે જે કંઈ સ્થિતિ છે તેમાં ફેરફાર કરવો નહીં એટલું જ આપણે ભારપૂર્વક કહીએ છીએ. આગળ ઉપર જ્યારે સીમાસમિતિઓ નીમાય ત્યારે તેનો છેવટનો નિર્ણય થઈ શકશે. પરંતુ તે પહેલાંથી જે જ્યારે ગુજરાતના શરીરના ટૂકડા કરવાની વાતો ચાલે છે ત્યારે તો માત્ર તેના પ્રદેશની સીમાનો જ નહીં, પરંતુ તેની સહનશક્તિની સીમાનો સવાલ પણ ઊભો થાય છે.

સોએક વરસ પહેલાં ગુજરાતના ગૌરવ માટે ગર્વ ધરાવનાર આપણા પ્રથમ રાષ્ટ્રભક્ત કવિ નર્મદના હૃદયમાંથી ઉદ્‌ગાર નીકળ્યા હતા :

"કોની કોની છે ગુજરાત ?"

એણે જે ઉત્તર આપ્યો એમાં હવે આટલું ઉમેરવાનો વખત આવ્યો છે :

"પૂર્વજ જેના ગુર્જર ભૂમિના, સીમાપ્રદેશે જઈને વસ્યા,
રંગ છો લાગ્યો પરભાષાનો, રીતરિવાજે ગુર્જર રહ્યા,
તેની તેની છે ગુજરાત,
પછી પડ્યા ગમે તે ભાગ,
તોપણ ગણાય સૌ ગુજરાત,
એવી અખંડ રહો અમ માત !"

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન

(તારીખ ૨૮, ૨૯, ૩૦ ડિસેમ્બર, ૧૯૫૨)

૧૮ મું અધિવેશન

નવસારી

પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકતી વખતે

શેઠ શ્રી નટવરલાલ ભીખાભાઇ પટેલનું ભાષણ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન—નવસારી
૧૮ મું અધિવેશન.

શ્રી નટવરલાલ ભીખાભાઈ પટેલ.
પ્રદર્શન–ઉદ્‌ઘાટનકર્તા.

પ્રકાશક: નટવરલાલ મણિભાઈ દેસાઇ, મણિ મુદ્રણાલય,
પ્રગટ કર્તા : સ્વાગતાધ્યાક્ષ, અ. ક. ત્રિવેદી, ગાર્ડા કૉલેજ,

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન

(તારીખ ૨૮, ૨૯, ૩૦ ડિસેમ્બર, ૧૯૫૨)

— ૧૮ મું અધિવેશન —

નવસારી

31,223

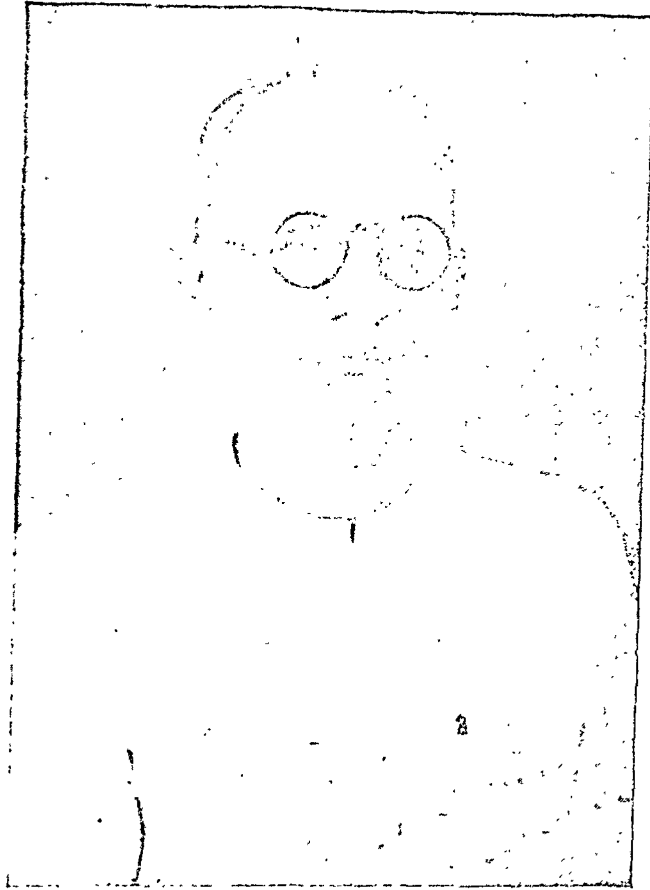
સાહિત્ય અને કલા વિભાગના

— વિભાગીય પ્રમુખ —

પ્રોફેસર ડોલરરાય રંગીલદાસ માંકડ, એમ. એ.

નું ભાષણ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન—નવસારી
૧૮ મું અધિવેશન.

પ્રોફેસર ડોલરરાય રંગીલદાસ માંકડ, એમ. એ.,
સાહિત્ય અને કલા વિભાગના પ્રમુખ,
વી. પી. મહાવિદ્યાલય, આણંદના પ્રાધ્યાપક.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન—નવસારી.

કાવ્ય—કલાની સર્વતોમુખિતો

ડોલરરાય રંગીલદાસ માંકડ, એમ. એ.
નું ભાષણ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનના સાહિત્ય અને કલા વિભાગના પ્રમુખના બહુમાનભર્યાં પદનો આપે મને અધિકારી ગણ્યો છે તે આપનું સૌજન્ય અને ઔદાર્ય સૂચવે છે. એને માટે હું આપનો અત્યંત ઋણી છું. આ પ્રસંગે આપણાં સાહિત્યવિવેચનનો એક મહત્ત્વનો પ્રશ્ન ચર્ચવાની રજા લઉં છું.

આપણા અર્વાચીન કાવ્યસાહિત્ય ઉપર બલવંતરાય ઠાકોરની અસર બે રીતે થઈ છે—એમની કાવ્યરચનાથી અને એમની કાવ્યવિવેચનાથી. એમની કાવ્યરચનાની અસર આપણા સમકાલીન કાવ્ય-સર્જનનાં અંગોપાંગ ઉપર અતિ ગાઢ થઇ છે એ તો આપને જાણીતું છે. એમણે પ્રતિપાદિત કરેલા કાવ્યસિદ્ધાન્તોની અસર પણ ઓછી થઈ નથી. અહીં, તેમાંથી એક મુદ્દા ઉપર મારે વાત કરવી છે. એમણે વિચારપ્રધાન કવિતાને દ્વિજોત્તમ કવિતા કહી ત્યારથી આપણે ત્યાં કાવ્યસર્જનમાં અને કાવ્યવિવેચનમાં કેટલીક ગૂંચ ઊભી થઇ છે એમ મને લાગ્યા કર્યું છે. તેમણે લિરિકમાં અને પછી આપણી કવિતાસમૃદ્ધિમાં આના વિશે અમુક વિધાનો કર્યાં છે. લિરિકમાં તેમણે લખ્યું છે :

"કવિતામાં ઊર્મિતત્ત્વ હોવું જોઇએ, ઊર્મિશૂન્ય તે કવિતા નહીં; કવિતા હૃદયનો વ્યાપાર અને હૃદયને સ્પર્શવાની શક્તિવાળી હોવી જોઇએ; આની કોઇ ના પાડતું નથી. પરંતુ ઊર્મિવત્ હોવું અને ઊર્મિમય કે ઊર્મિપ્રધાન હોવું એ બે વચ્ચે ગણો ફેર છે." લિરિક, પૃ. ૧૨

"હું તો કવિતામાત્રમાં બીજા ગુણોની સાથે સાથે, ઊર્મિવત્તાનો ગુણ જોઇએ એમ કહું છું અને કોઇ પણ કવિતાને લિરિક કહી શકું તે માટે તેમાં ઊર્મિવત્તાને બસ નથી ગણતો, ઊર્મિ-પ્રધાનતા માગું છું." પૃ. ૧૬૦

"કવિતા માત્ર સુસ્પષ્ટ, કલ્પનોત્થ, મધુર સુષ્ઠુ તેજોમય વગેરેની સાથે સાથે ઊર્મિવત્ પણ હોવી જોઇએ; અને એમાંથી જે ઊર્મિપ્રધાન તે કવિતા લિરિક." (પૃ. ૧૬૦)

આમ લિરિક એટલે ઊર્મિપ્રધાન કવિતા એમ તેમણે સ્થાપિત કર્યું છે, પણ ઊર્મિપ્રધાન કવિતા તે ઉત્તમ કવિતા છે એવું તેમણે ક્યાંય કહ્યું નથી. તેમણે તો વિચારપ્રધાન કવિતાને જ ઉત્તમ ગણી તેમણે કહ્યું છે :

"ઊર્મિતત્ત્વ વગર કવિતા નહીં એ સિદ્ધાન્તમાંથી કે બીજી કોઇ રીતે કવિતાની શ્રેષ્ઠ જાતિ ઊર્મિપ્રધાન કાવ્ય એ ફલિત થતું નથી એટલી પણ આ સુશિક્ષિતોને ખબર નહીં ? ના " (આપણી કવિતા સમૃદ્ધિ, આવૃત્તિ પહેલી, નિવેદન, પૃ. ૭)

"હું તો વિચાર પ્રધાન કવિતાને કવિતાસૃષ્ટિમાં દ્વિજોત્તમ જ્ઞાતિની માનું છું ને ? સંગીતકાવ્ય લાંબું હોઇ શકે નહીં, એક ભાન એક લગની એક ઊર્મિનું જ તાન જરા લાંબું ચાલતાં અનાકર્ષક અને વધતી જતી ઝડપે કંટાળો દેનારું બની જાય; ગેય કવિતાના દૃઢ 'પુનરાવર્તી લયમાં વિચારણાનો સજીવન (કુદરતી લહરીઓવાળો અને કલાની લીલાએ સર્જક) પ્રવાહ ભાગ્યે હોય; કલાના મિનારા તો લાંબા તથાપિ એક અક્ષર વધારે પડતો નહીં એવાં ઉદાત્ત વિચારપ્રધાન સર્જનો જ ચણી શકે; એવી

એવી મ્હારી પ્રતીતિઓ હું તો પંદરેક વર્ષથી આગ્રહપૂર્વક અને પ્રસંગે તેમ અપ્રસંગે જાહેરમાં પણ જણાવતો આવ્યો છું ને ?" (આ. ક. સ. ૧ લી આવૃત્તિ, પ્રવેશક પૃ. ?)

આવાં વચનોનો અર્થ, કરવો હોય તો એવો થાય કે ઠાકોરના મતે વિચારપ્રધાન ન હોય તેવી કોઈપણ કવિતા ઉત્તમ ન હોઈ શકે. એટલે ઊર્મિપ્રધાન કવિતા પણ ઉત્તમ ન ગણી શકાય, એટલે કે લિરિક કાવ્ય પણ ઉત્તમ હોઇ ન શકે. ઘણે ભાગે ઠાકોરને આવું અભિપ્રેત ન્હોતું. પણ એમનાં વચનોનો આવો અર્થ થાય અને એવો અર્થ લેવાયો પણ છે. આથી ઊર્મિપ્રધાન કવિતા લખવામાં હીણપત છે, વિચારપ્રધાન કવિતા લખે તે જ ખરો કવિ એમ આપણે ત્યાં મનાયું છે. અને આથી આપણી અર્વાચીન શિષ્ટ કવિતામાં વિચારભારે ઘન કાવ્યો રચવા તરફ સામાન્ય દૃષ્ટિ રહી છે.

ઠાકોરને શું અભિપ્રેત છે કે શું નથી તેની વાત કર્યા વગર જ મારે અહીં કહેવું છે કે મને સમજણ પડે છે ત્યાં સુધી વિચારપ્રધાન કાવ્ય જેમ ઉત્તમ હોઈ શકે તેમ ઊર્મિપ્રધાન કાવ્ય પણ ઉત્તમ હોઈ શકે. ઠાકોરે વિચાર અને ઊર્મિ એમ બે તત્ત્વોની વાત કરી છે. કાવ્યનાં મૂળભૂત ઉદ્દીપક તત્ત્વો વિચાર, ઊર્મિ અને કલ્પના એમ ત્રણ છે એમ હું ગણું છું. અને આ ત્રણમાંથી કોઇનું પણ પ્રધાનત્વ, બીજા ગુણોની સાથે સાથે હોય તો ઉત્તમ કાવ્ય નીપજી આવે એમ કહું છું. ઉદ્દીપનની દૃષ્ટિએ હું કાવ્યના ત્રણ પ્રકારો પાડું છું. — વિચારપ્રધાન, ઊર્મિપ્રધાન અને કલ્પનાપ્રધાન.

કાવ્યમાત્રમાં ઊર્મિવત્તા હોવી જોઇએ એ તો ઠાકોરે સ્પષ્ટ કર્યું જ છે : પણ કાવ્યના ઉપભોગથી ભાવકને અન્તે વિચારનું પ્રાધાન્ય અનુભવાય કે ઊર્મિનું પ્રાધાન્ય અનુભવાય કે કલ્પનાનું પ્રાધાન્ય અનુભવાય તે પ્રમાણે હું કાવ્યને વિચારપ્રધાન કે કલ્પનાપ્રધાન કહું છું.[૧] કાવ્યના શ્રવણ કે વાચનના અન્તે ભાવકના મન ઉપર પ્રધાનપણે છાપ વિચારની પડે કે ઊર્મિની પડે કે કલ્પનાની પડે તે મુજબ કાવ્ય વિચારપ્રધાન કે ઊર્મિપ્રધાન કે કલ્પનાપ્રધાન ગણાય એમ મારૂં કહેવાનું છે. અને ત્રણે પ્રકારોમાં ઉત્તમ કાવ્ય શક્ય છે. મારા આ મન્તવ્યને સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રનો પૂરો ટેકો છે.

સંસ્કૃતમાં ધ્વનિકાવ્યને ઉત્તમ કાવ્ય ગણાય છે અને ધ્વનિકાવ્યના વસ્તુધ્વનિ, રસધ્વનિ અને અલંકારધ્વનિ એવા ત્રણ ભેદો પડાય છે. આ ત્રણ ભેદો તે જ ઉપર કહ્યા તે વિચારપ્રધાન, ઊર્મિપ્રધાન અને કલ્પનાપ્રધાન કાવ્યપ્રકારો છે એમ મને ઘણા વખતથી લાગ્યા કર્યું છે અને એ મતની સ્થાપના આજે આપ વિદ્વાનો પાસે, થોડી વીગતમાં ઉતરીને કરવાનું મને મન છે.

ધ્વન્યાલોકમાં, આ પ્રશ્નની વાત કરતાં આનન્દવર્ધને કહ્યું છે :

"સ હ્યર્થો વાચ્યસામર્થ્યાક્ષિપ્તં વસ્તુમાત્રમલંકારા રસાદય શ્ચેત્યનેકપ્રભદપ્રભિન્નો દર્શયિષ્ય તે." પૃ. ૧૮

"આ અર્થ એટલે વ્યંગ્યાર્થ તે વાચ્યના સામર્થ્યથી સૂચવાયેલું વસ્તુમાત્ર કે અલંકારો કે રસ એમ અનેક પ્રભેદોમાં વહેંચાએલો દર્શાવવામાં આવશે."

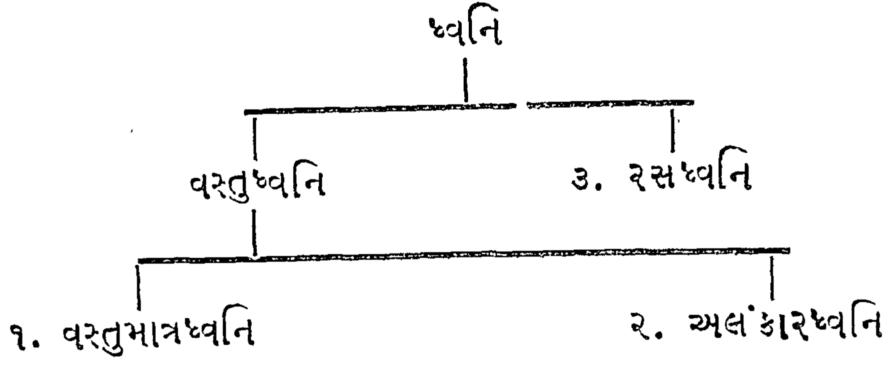
૧. ઉપભોગકાળને અનુલક્ષીને લખાએલું આ વચન સર્જનકાળને પણ લાગુ પડે ખરું.

અહીં વ્યંગ્યાર્થ એટલે ધ્વનિ વસ્તુ, રસ અને અલંકારરૂપે રહે એમ કહ્યું છે. આમ ધ્વનિના વસ્તુધ્વનિ રસધ્વનિ અને અલંકારધ્વનિ નામે ત્રણ પ્રકારો આપણને મળે છે. આ ત્રણની વ્યાખ્યા ધ્વન્યાલોકમાં નથી મળતી. પણ લોચનમાં અભિનવગુપ્તે આના ઉપર આમ ટીકા કરી છે.

"તત્ર પ્રતીયમાનસ્ય તાવદ્ દ્વૌ ભેદૌ–લૌકિકઃ કાવ્ય–વ્યાપાર ગોચરશ્ચેતિ। લૌકિકો ય શબ્દ-વાચ્યતાં કદાચિદધિશેતે। સ ચ વિધિનિષેધાદ્યનેકપ્રકારો વસ્તુશબ્દેનોચ્યતે। સોઽપિ દ્વિવિધઃ। યઃ પૂર્વં ક્વાપિ વાચ્યાલંકારભાવમુપમાદિરૂપતયાન્વભૂત્, ઇદાનીં ત્વનલંકારરૂપ એવાન્યત્ર ગુણીભાવા-ભાવાદપૂર્વપ્રત્યભિજ્ઞાનબલદલંકારધ્વનિરિતિ વ્યપદિશ્યતે બ્રાહ્મણશ્રમણન્યાયેન। તદ્રૂપતાભાવેન તૂપલક્ષિતં વસ્તુમાત્રમુચ્યતે। માત્રગ્રહણેન હિ રૂપાન્તરં નિરાકૃતમ્। યસ્તુ સ્વપ્નેઽપિ ન સ્વશબ્દવાચ્યો નલૌકિકવ્યવહારપતિતઃ, કિંતુ શબ્દસમર્પ્યમાણહૃદયસંવાદસુન્દરવિભાવાનુભાવસમુદિતપ્રાઙ્નિવિષ્ટરત્યાદિ વાસનાનુરાગસુકુમારસ્વસંવિદાનન્દચર્વણવ્યાપાર રસનીયરૂપો રસઃ। સ ચ કાવ્ય વાપારૈકગોચરો રસધ્વનિરિતિ।"

"તેમાં વ્યંગ્યના બે ભેદો–લૌકિક અને કાવ્યવ્યવહારગોચર. જે ક્યારેક પણ શબ્દનો વાચ્યાર્થ થાય છે તે લૌકિક તે વિધિનિષેધ વગેરે અનેક પ્રકારનો હોય, તેને વસ્તુ શબ્દથી ઓળખાય છે. તે પણ બે પ્રકારનો છે. જે આગળ ક્યાંક ઉપમાદિરૂપે વાચ્યાલંકાર તરીકે અનુભવાયો છે, પણ હવે અલંકારના રૂપ વગરનો બીજે ગુણીભાવના અભાવથી (એટલે પ્રધાનતાથી) અપૂર્વ પ્રત્યભિજ્ઞાનના બળથી અલંકારધ્વનિ નામે ઓળખાય છે, બ્રાહ્મણ શ્રમણ ન્યાયથી. તદ્રૂપતાના અભાવથી ઉપલક્ષાએલું વસ્તુમાત્ર કહેવાય છે. માત્ર શબ્દથી રૂપાન્તરનો નિષેધ થાય છે. જે સ્વપ્ને પણ સ્વશબ્દથી વાચ્ય નથી બનતો અને લૌકિકવ્યવહારમાં નથી વપરાતો, પરન્તુ શબ્દથી વ્યંગ્ય થતા હૃદયસંવાદથી સુન્દર એવા વિભાવ અનુભાવાદિથી આવિષ્કૃત, પહેલેથી જ રહેલી રત્યાદિ વાસનાના અનુરાગથી સુકુમાર બનેલી સ્વસંવિદના આનન્દના ચર્વણવ્યાપારથી રચાયેલો છે તે રસ. તે કાવ્યવ્યાપારથી જ ગોચર બને છે અને તેને રસધ્વનિ કહે છે."

અહીં પહેલાં નોંધપાત્ર તો એ છે કે આનન્દવર્ધને વસ્તુ અલંકાર અને રસ એમ ત્રણ જુદા ધ્વનિ ગણ્યા છે તેને બદલે અભિનવગુપ્ત ધ્વનિના મુખ્ય બે પ્રકાર ગણી વસ્તુધ્વનિ અને અલંકાર-ધ્વનિને એક પ્રકારમાં સમાવે છે, અને બીજા પ્રકારમાં રસધ્વનિને મૂકે છે. અભિનવ પહેલા પ્રકારને જેમાં વસ્તુ વ્યંગ્ય હોય તેનો જ પ્રકાર ગણે છે અને પછી તેના વસ્તુધ્વનિ અને અલંકારધ્વનિ એવા બે પ્રભેદો કરે છે. એનું કહેવાનું એમ છે કે જેને વસ્તુધ્વનિ અને અલંકારધ્વનિ કહેવાય છે તે બન્ને આમ તો વસ્તુધ્વનિ જ છે. વસ્તુધ્વનિમાં તો વસ્તુ જ વ્યંગ્ય હોય છે, પણ અલંકારધ્વનિમાં પણ જે વ્યંગ્ય હોય છે તે, ખરેખર તો, વસ્તુ જ હોય છે. પારિભાષિક રીતે, અલંકારધ્વનિમાં ઉપમાદિ જે વ્યંગ્ય હોય છે તે અલંકાર ન કહેવાય. એમાં જે વ્યંગ્ય થાય છે તે તો, તે તે અલંકારના મૂળમાં જે તત્ત્વ રહ્યું છે તે વ્યંગ્ય થાય છે અને અલંકારના તત્ત્વને અલંકાર ન કહેવાય, એતો વસ્તુ જ ગણાય. માટે જ અભિનવ આ બન્નેને, પહેલાં તો, વસ્તુધ્વનિ નીચે સમાવે છે. એના બીજા પ્રકારને અલંકારધ્વનિ કહે છે તે તો, અભિનવ કહે છે તેમ, બ્રાહ્મણ શ્રમણ ન્યાયે. બ્રાહ્મણ મટીને શ્રમણ થએલી વ્યક્તિને, એ હવે બ્રાહ્મણ નથી તોપણ કોઇવાર બ્રાહ્મણનાં અભિધાનથી સંબોધાય છે તેવી રીતે અહીં વ્યંગ્ય થતું તત્ત્વ અલંકાર નથી છતાં એને અલંકાર કહેવાય છે. આથી અભિનવના મતે આ ત્રણ ભેદો આમ બનશે,

આ દૃષ્ટિએ, સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્ર મુજબ મૂળ તો ધ્વનિના બે જ પ્રકારો છે–વસ્તુધ્વનિ અને રસધ્વનિ. પછી વસ્તુધ્વનિના બે પ્રભેદો–વસ્તુધ્વનિ અને અલંકારધ્વનિ–પાડીએ ત્યારે કુલ ત્રણ પ્રકારો થાય. એ ત્રણ પ્રકારો તે–વસ્તુધ્વનિ, રસધ્વનિ અને અલંકારધ્વનિ.

હવે મારે એમ બતાવવું છે કે કાવ્યના વિચારપ્રધાન, ઊર્મિપ્રધાન અને અલંકારપ્રધાન પ્રકારો તે જ, તત્ત્વમાં, આ વસ્તુધ્વનિ, રસધ્વનિ અને અલંકારધ્વનિ છે. ઉપર જેને વસ્તુમાત્રધ્વનિ કહ્યો છે તે, તત્ત્વમાં, વિચારપ્રધાનકાવ્ય કહેવાય અને જેને અલંકારધ્વનિ કહ્યો છે તેને, તત્ત્વમાં કલ્પના-પ્રધાન કાવ્ય કહેવાય. અહીં કલ્પનાનો અર્થ અંગ્રેજી imagination નહીં, પણ fancy છે એટલું સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ. અને જેને રસધ્વનિ કહ્યો છે તેને ઊર્મિપ્રધાન કાવ્ય કહેવાય. અહીં પણ એટલું સમજી લેવું જોઇએ કે રસધ્વનિમાં અનુષંગે ભાવાદિના ધ્વનિને સમાવી લેવાય જ છે.

રસધ્વનિકાવ્ય તે જ ઊર્મિપ્રધાન કાવ્ય એમ સ્વીકારતાં તો મુશ્કેલી નહીં નડે. રસધ્વનિમાં રસનું જ પ્રધાનત્વ હોય એટલે કે, ભાવ, વિભાવ, અનુભાવનું તેમજ ભાવશબલત્વ ભાવશાન્તિ આદિનું પ્રધાનત્વ હોય. રસધ્વનિ વર્ગના કાવ્યના દરેક દષ્ટાન્તમાં રસનો આખો વ્યાપાર નિરૂપાવો જ જોઇએ એમ સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રીઓ કહેતા નથી. રસથી, અનુલક્ષણે ભાવાદિ પણ સ્વીકૃત છે. એટલે રસધ્વ-નિમાં ભાવધ્વનિ વગેરે આવી જ જાય. ભાવને જ આજે આપણે ઊર્મિ કહીએ છીએ. એથી ઊર્મિ-પ્રધાનકાવ્ય એટલે ભાવપ્રધાનકાવ્ય એમ અર્થ થયો. આમ રસધ્વનિને ઊર્મિપ્રધાનકાવ્ય, તત્ત્વમાં, કહેવાય. પણ રસ તે જ ઊર્મિ નથી. રસ ઊર્મિ કે ભાવ પછીનું સ્થિત્યન્તર છે અને કાવ્યમાં જેમ ઊર્મિ પ્રધાન હોય તેમ ઠેઠ રસનિષ્પત્તિ સુધીનો આખો વ્યાપાર પણ પ્રધાન હોય. આથી નામકરણની દષ્ટિએ ઊર્મિપ્રધાન શબ્દને બદલે રસધ્વનિ કે રસપ્રધાન શબ્દ વધુ ઉચિત છે તે સમજાશે. રસમાં ઊર્મિનો સમાવેશ થાય, ઊર્મિમાં રસનો ન થાય. છતાં સામાન્ય રીતે, આપણે ઊર્મિપ્રધાન કાવ્યમાં રસ નિષ્પન્ન થતો હોય તેવાં કાવ્યોને પણ સમાવીએ છીએ તેથી જ મેં રસધ્વનિ અને ઊર્મિપ્રધાન કાવ્યને એકરૂપ ગણ્યાં છે. ઊર્મિપ્રધાન વચન શિથિલ છે, અવ્યાપ્ત છે એટલું આપણે સમજી લેવું જોઇએ. પણ રસધ્વનિથી સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રીઓને જે અભિપ્રેત છે, તે જ, તત્ત્વમાં, ઊર્મિપ્રધાન કાવ્યથી આપણને અભિપ્રેત છે. આ વાત સમજાવવાને દૃષ્ટાન્તો આપવાની જરૂર જોતો નથી, કેમકે એ તો સ્વતઃસિદ્ધ છે.

જેમાં આખું કાવ્ય વાંચી લીધા પછી વિચારનું પ્રધાનત્વ જ આપણને અનુભવાય તેવાં કાવ્યને વિચારપ્રધાન કાવ્ય કહેવાય. ઊર્મિને જો હૃદયનો ધર્મ ગણીએ તો વિચારને બુદ્ધિનો ધર્મ કહીએ. એટલે આવાં કાવ્યમાં પ્રધાનપણે બુદ્ધિનો વ્યાપાર થાય તેવાં કાવ્યોને વિચાર પ્રધાન કાવ્ય કહેવાય.

આવાં વિચારપ્રધાન કાવ્ય તે જ વસ્તુધ્વનિ કાવ્ય છે એમ મેં કહ્યું છે તે હવે જોઇએ. વસ્તુધ્વનિ કાવ્યમાં વિચારનું જ પ્રધાનત્વ છે એમ આપણે સિદ્ધ કરી શકીએ તો ઉપરની વાત સ્વીકાર્ય બને. તો, વસ્તુધ્વનિ કાવ્યમાં રસ અને અલંકારથી જૂદું એવું વસ્તુ જ ધ્વનિત થવું જોઇએ એમ આનન્દવર્ધનાદિ સ્પષ્ટ કહે છે. વસ્તુને જ્યારે રસ અને અલંકારથી છૂટું પાડીએ ત્યારે એનો અર્થ વિચાર જ થાય. એટલા માટે જ અભિનવગુપ્તે રસ, અલંકાર અને વસ્તુમાત્ર એવો ભેદ કર્યો છે. વસ્તુમાત્ર એટલે વિચારમાત્ર. વસ્તુ ધ્વનિના જે દૃષ્ટાન્તો સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રના ગ્રન્થોમાં મળે છે તેને તપાસતાં પણ એ સ્પષ્ટ થાય છે કે એવા દૃષ્ટાંતોમાં જે વ્યંગ્ય બને છે તે વિચાર જ છે. આપણે એક બે દૃષ્ટાંતો લઇએ. કાવ્ય પ્રકાશમાંથી બે દૃષ્ટાંતો લઉં છું.

વેણુ કેરા સરસસ્વરથી મુખ્યકૈલાસશૃંગે
ગાતાં કીર્તિ અમરરમણી જેહની સાંભળીને
ત્રાંસુ જોતાં કુણી કમલિની–દાંડલીના ભ્રમેથી
દિઙ્માતંગો શ્રવણતટમાં સૂંઢને ફેરવે છે.

કા. પ્ર. ૪,૬૪ (પાઠક અને પરીખકૃત અનુવાદ)

અહીં, સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રના મતે જે વ્યંગ્ય થાય છે તે 'જેમને અર્થનું જ્ઞાન થતું નથી એવા માતંગોને પણ આવી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરવાથી તારી કીર્તિ ચમત્કાર કરે છે' એવું વસ્તુ છે. આ વિચાર જ છે, ઊર્મિ કે કલ્પના નથી.

બીજો દૃષ્ટાંત પણ કાવ્યપ્રકાશમાંથી જ લઉં છું.

ઊભા શું ગીધ શીઆળ બહુ જ્યાં હાડપિંજરો
પ્રાણી માત્ર બ્હીએ તેવા આ અઘોર શ્મશાનમાં
અહીં ના જીવતો કોઇ પામ્યો જે કાલધર્મને
વ્હાલો વા વેરી વા હોયે—પ્રાણની અહેવી ગતિ

કા. પ્ર. ૪, ૯૩–૪ (એજ)

આ દૃષ્ટાન્ત લીધો છે કાવ્યપ્રકાશમાંથી અને ત્યાં એ વસ્તુધ્વનિના દૃષ્ટાંત તરીકે આપવામાં આવ્યો છે, પણ આમ તો આજના કોઇ પણ વિચારપ્રધાન કહીએ તેવા યાવ્ય જેવો જ એ છે.

આ વસ્તુધ્વનિના સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં અપાયેલા દૃષ્ટાંતો જોતાં જણાશે કે એમાં જે વ્યંગ્ય છે તે રસ નથી, અલંકાર નથી, પણ વિચાર છે. એટલે વસ્તુધ્વનિમાં વિચારનું પ્રાધાન્ય હોય તે સ્પષ્ટ બને છે.

છતાં વિચારપ્રધાન કવિતા તેજ વસ્તુધ્વનિ કાવ્ય છે એમ કહેતાં પહેલાં એક વાત સ્પષ્ટ કરવી જોઇએ. માત્ર દૃષ્ટાંતો ઉપર જ નજર રાખીએ તો વિચારપ્રધાન કાવ્યમાં આજે આપણે વિચારના જે ઘનત્વની અપેક્ષા રાખીએ છીએ તે વસ્તુધ્વનિ કાવ્યમાં હમેશાં દેખાતી નથી. એનું કારણ છે. આ બધાં દૃષ્ટાંતો તો, એક અલંકારમાંથી કે એક વસ્તુમાંથી બીજી વસ્તુ કેવી રીતે વ્યંગ્ય બને છે તેનાં દૃષ્ટાંતો છે. એટલે પ્રસ્તુત પ્રકારને સ્ફુટ કરવાને જ એ શોધાએલાં છે. છતાં વસ્તુધ્વનિમાં એક વસ્તુમાંથી (અલંકારયુક્ત વસ્તુમાંથી કે વસ્તુમાત્રમાંથી) એટલે વિચારમાંથી બીજું વસ્તુ એટલે વિચાર ધ્વનિત થાય છે એ વાત ખરી છે. એટલે આ પ્રકારમાં વિચાર જ પ્રધાન છે એમ કહેવાય.

પણ વિચારપ્રધાન કવિતા તેજ વસ્તુધ્વનિ છે એમ કહેવામાં એક બીજી અડચણ આવવાનો સંભવ છે. વસ્તુધ્વનિમાં, વાચ્ય અર્થ (અલંકાર કે વસ્તુ) હોય અને તેનાથી સ્પષ્ટ એવો બીજો એક અર્થ (વિચાર) વ્યંગ્ય થવો જોઇએ, એવો નિયમ છે. પણ આપણે જેને વિચારપ્રધાન કાવ્ય કહીએ છીએ તેમાં વાચ્યાર્થ અને તેના ઉપરથી ધ્વનિત થતો વ્યંગ્યાર્થ એવી સ્પષ્ટ વ્યવસ્થા હંમેશાં દેખાતી નથી. તો પછી વસ્તુધ્વનિ એજ વિચારપ્રધાન કાવ્ય એમ ન કહેવાય એવો વાંધો લેવાય ખરો. પરંતુ વસ્તુધ્વનિ એ શબ્દ પ્રાચીન પરમ્પરાનો છે. વિચારપ્રધાન શબ્દ આપણે હમણાંજ ચાલુ કર્યો છે એટલે વિચારપ્રધાન શબ્દનો કોઈ નિશ્ચિત સંકેત હજી થયો નથી. સામાન્ય રીતે, જેમાં વિચારનો ભાર હોય તેને વિચારપ્રધાન કાવ્ય ગણાય છે. પણ જેને આપણે વિચારપ્રધાન કાવ્ય કહીએ છીએ તેમાં ખરું કાવ્યત્વ હોય તો એમાંથી વાચ્યાર્થથી ભિન્ન એવો કવિનો અભિપ્રેતાર્થ હંમેશાં નીકળે જ એમ મારું માનવું છે. બીજી રીતે કહું તો વિચારપ્રધાન કાવ્ય, કાવ્યમાં જે વિચાર વ્યક્ત થયો હોય તે ભાવક સમજે તે પછી તેની અભિવ્યક્તિના બળે વિચારનાં આન્દોલનો ભાવકમાં જગવે જ. ટૂંકામાં, વિચારપ્રધાન કાવ્ય ભાવકને વિચાર કરતો કરી મૂકે, એટલે કે, ભાવકના મનમાં વિચારોનું ઉદ્દીપન કરે અને હું સમજું છું ત્યાં સુધી વસ્તુધ્વનિનું ખરું તત્ત્વ પણ એજ છે. જુદી જુદી પરમ્પરાઓમાં ઘડાએલા પારિભાષિક શબ્દોને પોતપોતાનાં વળગણો હોય છે. એટલે જૂના શબ્દોને નવા સંદર્ભમાં ગોઠવવા હોય ત્યારે એના બધા જ જૂના અંશો જળવાઇ રહે એમ ન પણ બને. માટે જૂની પરિભાષામાં એ શબ્દનો મુખ્ય અભિપ્રેતાર્થ શું હતો એ જ આપણે જોવું જોઇએ. તો, મને લાગે છે, કે વસ્તુધ્વનિનો પણ મુખ્ય અભિપ્રેતાર્થ તો એ જ છે કે એમાં કાવ્યના વાચનથી વિચારોની પરંપરાનું ઉદ્દીપન થવું જોઈએ. આમ તત્ત્વમાં, વિચારપ્રધાન કાવ્ય અને વસ્તુધ્વનિ કાવ્ય એક છે એમ હું કહું છું.

હવે આપણે અલંકારધ્વનિનો વિચાર કરીએ અભિનવે અલંકારધ્વનિને ઉપપ્રકાર જ ગણ્યો છે. અલંકારધ્વનિમાં જે ધ્વનિત થાય છે તે વિચાર જ છે, તે અલંકાર નથી. દરેક અલંકારનું અમુક તત્ત્વ છે જેના ઉપર એ રચાય છે. દાખલા તરીકે, વ્યતિરેકનું તત્ત્વ એ છે કે એમાં ઉપમાન કરતાં ઉપમેયનું આધિક્ય હોવું જોઇએ. આધિક્ય જ્યાં વાચ્ય રીતે એટલે રીતસર શબ્દોથી વ્યક્ત થાય ત્યાં વ્યતિરેક નામે અલંકાર થાય. પણ એ જ તત્ત્વ એટલે કે એ આધિક્ય જ્યાં માત્ર સૂચવાય, કોઈ રીતે વ્યક્ત થાય જ નહીં, ત્યાં વ્યતિરેકનો માત્ર ધ્વનિ છે એમ કહેવાય. આમ વ્યતિરેક ધ્વનિમાં જે સૂચવાય છે તે તો આધિક્યનો વિચાર છે, પણ એ વિચાર વ્યતિરેકનાં તત્ત્વની સાથે એકરૂપ છે માટે એને અલંકારધ્વનિ કહેવાય છે. આવી રીતે જોઇએ તો વસ્તુધ્વનિ અને અલંકારધ્વનિ વચ્ચેનો ભેદ બહુ ઓછો લાગે તેવો છે છતાં એક દૃષ્ટિએ એ અત્યન્ત મહત્ત્વનો છે. આપણે એમ કહ્યું કે બન્નેમાં વિચાર જ ધ્વનિ થાય છે એ ખરું છે. પણ એકમાં (વસ્તુધ્વનિમાં) જે ધ્વનિત થાય છે તેનાથી આપણી બુદ્ધિ સતેજ બને છે ત્યારે બીજામાં (અલંકારધ્વનિમાં) જે ધ્વનિત થાય છે તેનાથી આપણી કલ્પના સતેજ બને છે. બીજી રીતે કહીએ તો એમ કહેવાય કે વસ્તુધ્વનિમાં ધ્વનિત થતો વિચાર વાસ્તવમાં આવે તેવો લૌકિક વિચાર હોય, જ્યારે અલંકારધ્વનિમાં ધ્વનિત થતો વિચાર વાસ્તવમાં અસ્તિત્વ ન ધરાવતો હોય, એ તો કલ્પિત હોય, હું સમજું છું ત્યાં સુધી સ્વભાવોક્તિ સિવાયના બીજા બધા અલંકારોનું આ તત્ત્વ છે. અલંકાર એટલે જ વાસ્તવથી દૂર ઊડીને કલ્પના કરવી તે. આપણે મુખને ચન્દ્રની સાથે સરખાવીએ છીએ ત્યારે કલ્પના જ ચલાવવી પડે છે.

તેવી જ રીતે બીજા અલંકારોમાં પણ. એટલે અલંકારમાં કલ્પનાવ્યાપાર અનિવાર્ય છે એમ હું સમજું છું. અને તેથી જ અલંકારધ્વનિ, જેમાં અલંકારનું તત્ત્વ પ્રધાનપણે ધ્વનિત થાય છે તેને કલ્પનાપ્રધાન કાવ્ય કહી શકાય. અલબત્ત એમ કરતાં પહેલાં કલ્પનાપ્રધાન કાવ્યનો અર્થ, જેમાં કલ્પનાનો ધ્વનિ પ્રધાનપણે ઊઠે તેવું કાવ્ય, એવો કરવો જોઈએ. વાચ્ય અલંકારોવાળું કાવ્ય પણ કલ્પનાપ્રધાન કાવ્ય કહી શકાય, શાથી જે એમાં પણ કલ્પનાનું પ્રધાનત્વ છે. પણ આપણે તો કલ્પનાપ્રધાન શબ્દ જેમાં કલ્પનાનો ધ્વનિ પ્રધાનપણે બહાર આવે છે તેવાં કાવ્યો માટે જ યોજવો છે. અને એ અર્થમાં એ અલંકારધ્વનિ જ છે. એક દૃષ્ટાન્ત લઈ આ વાત સ્પષ્ટ કરીએ.

ના ઉપાદાન સામગ્રી, ભીંત ના તો ય ચીતરે
જગચ્ચિત્ર, નમું તેહ કલાશ્લાઘ્ય પિનાકિને. કા. પ્ર. ૪, ૧૭(એ જ)

અહીં ચિતારા કરતાં પણ પિનાકી અધિક છે, એમ કહેવું છે, પણ એવું સ્પષ્ટપણે કહેવાયું નથી. ઉત્પાદન-સામગ્રી અને ભીંત વગર પણ આ પિનાકી ચિત્ર દોરે છે એમ કહ્યું છે, તેનાથી એમ સમજાય છે કે એ સામાન્ય ચિતારાથી અધિક છે. આમ અહીં ઉપમેયાધિક્ય સૂચવાય છે, વ્યક્ત થતું નથી. તેથી જ વ્યતિરેકધ્વનિ છે. અહીં આટલું સમજી લેવું જોઈએ. 'પિનાકી અધિક છે' એટલો ધ્વનિ તો વસ્તુ માત્ર એટલે વિચાર માત્ર છે. પણ એના ઉપરથી શ્લોક ફરી વાંચતાં, આપણે કલ્પનાથી પિનાકી અને ચિત્રકારની સરખામણી કરીને પિનાકીનું આધિક્ય સમજીએ છીએ, એમાં કલ્પનાવ્યાપાર ભળે છે અને એ જ અલંકારનું તત્ત્વ છે. માટે આ અલંકારધ્વનિ અથવા કલ્પનાપ્રધાન કાવ્યનો દૃષ્ટાન્ત છે.

આવી રીતે, ભલે તે તે શબ્દના સંકેતના બધા જ અંશોને અનુલક્ષીને નહીં, પણ એના સંકેતના પ્રધાન અંશોને અનુલક્ષીને આપણે સંસ્કૃતના વસ્તુધ્વનિ, રસધ્વનિ અને અલંકારધ્વનિ કાવ્યોને માટે અનુક્રમે વિચારપ્રધાન, ઊર્મિપ્રધાન અને કલ્પનાપ્રધાન કાવ્ય એવા શબ્દો વાપરી શકીએ. પણ આ માત્ર વાપરવાના શબ્દ પૂરતો જ પ્રશ્ન નથી. સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રમાં આ જે ત્રણ કાવ્યભેદો ગણાવ્યા છે તેમાં સિદ્ધાન્ત એ રહેલો લાગે છે કે કાવ્યમાં પ્રધાનત્વની દૃષ્ટિએ એટલે કે ઉદ્દીપનની દૃષ્ટિએ ત્રણ મુખ્ય તત્ત્વો છે. સમગ્ર કાવ્યજાતિ વિષે એમ કહી શકાય કે એના વાચનથી વિચાર, ઊર્મિ કે કલ્પનાનું ઉદ્દીપન થાય છે. વિચાર, ઊર્મિ અને કલ્પના—હું ધારું છું કે આ ત્રણ તત્ત્વોમાં કાવ્યવાચનથી ઉદ્દીપિત થતાં બીજાં તત્ત્વોનો સમાવેશ કરી શકાય. આ ત્રણે તત્ત્વોને, કાવ્યવિવેચનની પરિભાષા પૂરતાં પરસ્પર સ્વતંત્ર અને એક બીજામાં સમાવિષ્ટ થઈ શકે તેવાં ગણું છું. માટે જ કાવ્યનાં ઉદ્દીપનની દૃષ્ટિએ આ ત્રણ મૂળ તત્ત્વો છે એમ સૂચવું છું. અને એમ પણ સૂચવું છું કે સંસ્કૃતના વસ્તુધ્વનિકાવ્યના મૂળમાં વિચારપ્રધાનત્વ રહ્યું છે, રસધ્વનિકાવ્યના મૂળમાં ઊર્મિપ્રધાનત્વ રહ્યું છે અને અલંકારધ્વનિકાવ્યના મૂળમાં કલ્પનાપ્રધાનત્વ રહ્યું છે.

સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રીઓ ધ્વનિકાવ્યને ઉત્તમ ગણે છે. એનો ફલિતાર્થ એ થાય કે વસ્તુધ્વનિ રસધ્વનિ અને અલંકારધ્વનિ એ ત્રણે પ્રકારોમાં ઉત્તમ કાવ્ય શકય છે. અને આ મત મને સર્વથા સ્વીકાર્ય લાગે છે. આથી હું એમ કહું છું કે વિચારપ્રધાન, ઊર્મિપ્રધાન અને કલ્પનાપ્રધાન એ ત્રણે પ્રકારોનાં કાવ્યોમાં ઉત્તમ કક્ષાનાં કાવ્યો રચી શકાય. ઠાકોરે ઊર્મિપ્રધાન કાવ્ય એટલે લિરિક કહ્યું છે અને કવિતાની શ્રેષ્ઠ જાતિ ઊર્મિપ્રધાન કાવ્ય એટલે લિરિકને નથી ગણી. પરંતુ, લિરિકમાં પણ

અને ઊર્મિપ્રધાન શબ્દો આ કાવ્યો પરત્વે જ વપરાય છે. ઉત્તમ કાવ્ય તો વિચારપ્રધાન જ હોય એવું ઠાકોરનું વચન આવાં આત્મલક્ષી લઘુકાવ્યોને લાગુ પાડી આવાં કાવ્યો જેમ બને તેમ વિચારઘન બને એવી ઘણા અર્વાચીન કવિની મનોવૃત્તિ રહી લાગે છે. હમણાંના વર્ષોમાં એવો એક ભ્રમ ઘણીવાર દેખાયો છે કે આવાં લઘુકાવ્યોમાં પણ વિચારપ્રધાનત્વ જ હોવું જોઈએ. આને લીધે આપણે કાવ્ય પ્રદેશ સંકુચિત બનતો ગયો છે. પરન્તુ અહીં ચર્ચા કરી છે તે મુજબ આવાં લઘુકાવ્યોમાં પણ ઉપરના ત્રણે પ્રકારો શકય છે અને એ ત્રણે પ્રકારોમાં ઉત્કૃષ્ટ કાવ્ય રચી શકાય તેમ છે એવું સ્પષ્ટપણે સ્વીકારવાથી આપણા કાવ્ય પ્રદેશના સીમાડા ખૂબ વિસ્તૃત બનશે એમ મારું ધારવું છે. ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યના ગુણો હોય તે જ કાવ્ય, બાકીના કાવ્યપ્રયાસો એમ ગણીએ અને સાથેજ એમ ગણીએ કે ઉત્કૃષ્ટ કાવ્ય ઉપરના ત્રણે પ્રકારોમાં શકય છે તો એક બાજુથી મુશાયરાઓમાં માત્ર જોડકણાંને કાવ્ય ગણાય છે તે ભ્રમનો નિરાસ થાય અને બીજી બાજુથી સભારંજની કાવ્યો, જે ઘણીવાર કલ્પનાપ્રધાન બનવાનો સંભવ છે, તેમાં ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનું કાવ્ય હોઇ જ ન શકે એ ભ્રમનો પણ નિરાસ થાય. આમ કાવ્યતત્ત્વની સમજ વધુ ઊંડી બને અને લીધે તેને અનેકદેશી યકાવ્યપ્રવૃત્તિને આપણે આવકારતા થઇએ એમ મને લાગે છે.

આમ સ્વીકારીએ તો આપણું કાવ્ય, આજે માત્ર ભણેલા વર્ગ સુધી પહોંચે છે તે બધા વર્ગને પહોંચતું થાય. કાવ્યના આ ત્રણે પ્રકારો સ્વીકારીએ અને એ ત્રણે પ્રકારો કાવ્યદૃષ્ટિએ સરખા મહત્ત્વના છે એમ સ્વીકારીએ તો વિદગ્ધમતિ વિદ્વાનથી માંડીને કોશ હાંકતા કોશિયા સુધીના તમામ થરોને સંતોષી શકે એવાં કાવ્યોની સમાજને જરૂર છે અને એવાં કાવ્યો રચાવાં આવશ્યક છે તે સત્ય આપણે આપોઆપ સ્વીકારતા થઇ જઈએ.

વસ્તુધ્વનિ, રસધ્વનિ અને અલંકારધ્વનિની આ વાત, પ્રકારાન્તરે, કાવ્ય સિવાયની બીજી કલાઓને પણ લાગુ પડી શકે એમ મને લાગે છે. સંગીત, ચિત્ર, શિલ્પાદિમાં રસાવિષ્કાર શકય છે અને રસસિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ એવું વિવેચન કોઇક વાર થાય પણ છે. કલાકારના આખાં આત્મતંત્રની ઊંડી છાપ કલાકૃતિ ઉપર પડે એ આપણે સ્વીકારીએ છીએ, તો પછી કલાકારના વિચાર, ઊર્મિ કે કલ્પના પણ એની કલાકૃતિમાં ઊતરે એમ સ્વીકારી શકાય અને તેથી કલાકૃતિ વિચારપ્રધાન, ઊર્મિપ્રધાન કે કલ્પનાપ્રધાન હોય એમ માની શકાય. અલબત્ત, અહીં પણ કલાકૃતિના ઉપભોગથી ભાવકમાં શાનું ઉદ્દીપન થાય છે તે જ, નામકરણ માટે, નિર્ણાયક તત્ત્વ બને જેમ કાવ્યમાં, તેમ અન્ય કલાઓમાં પણ કલાકૃતિ જો પ્રધાનપણે વિચારોનું ઉદ્દીપન કરે તો તે વિચારપ્રધાન કહેવાય અથવા એમાં વસ્તુ-ધ્વનિ છે એમ કહેવાય. કલાકૃતિ જો ભાવકમાં પ્રધાનપણે કલ્પનાનું ઉદ્દીપન કરે તો તે કલ્પનાપ્રધાન કહેવાય અથવા તેમાં અલંકારધ્વનિ છે એમ કહેવાય આની વીગતોમાં અહીં ઊતરી શકાય તેમ નથી, પણ આવી વ્યવસ્થાની શકયતા મને લાગે છે.

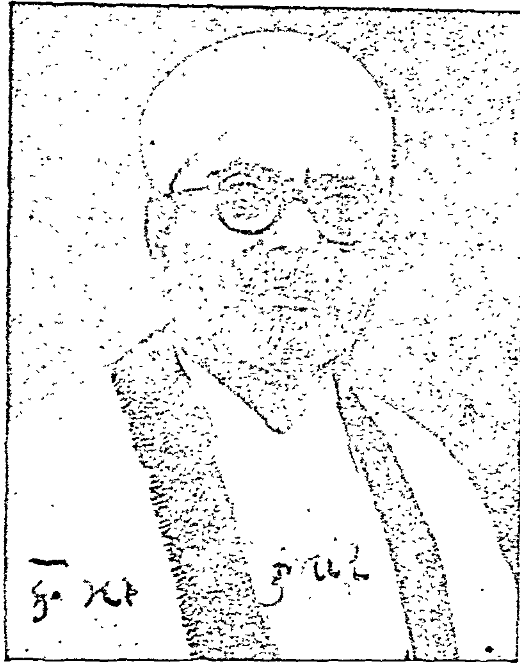
આ વાતને બીજી રીતે પણ મૂકાય, વિવેચનમાં સામાન્ય રીતે, કાવ્યનો એટલે કલામાત્રનો આત્મા રસ છે એમ મનાય છે, તેને વિસ્તારીને આનંદવર્ધને એમ કહ્યું છે કે કાવ્ય એટલે કલાનો આત્મા તે માત્ર રસ નથી, પણ રસ જેનો એક પ્રકાર (ભલે બહુજ મોટા વિસ્તારને આવરી લેતો પ્રકાર, પણ એક પ્રકાર) છે તે ધ્વનિ છે. કલાના આત્મા તરીકે માત્ર રસને સ્વીકારવાથી કલાક્ષેત્રને આપણે સંકુચિત બનાવીએ છીએ, કલાના આત્મા તરીકે ધ્વનિને સ્વીકારવાથી કલાની સર્વતોમુખિતાને આપણે સ્વીકારીએ છીએ. ધ્વનિમાં વસ્તુ રસ અને અલંકાર એટલે કે વિચાર, ઊર્મિ અને કલ્પના એ ત્રણેનો સમાવેશ થઇ જાય છે, એટલે, કલાવિવેચનમાં માત્ર રસને બદલે ધ્વનિને કેન્દ્રસ્થાને રાખીને આપણા આખા વિવેચનની, એનાં અંગોપાંગમાં ઊતરીને, આપણે જ્યારે પુનઃપ્રતિષ્ઠા કરશું ત્યારે જ આપણે એ વિવેચનને નક્કર ભૂમિકા ઉપર મૂકી શકીશું અને ત્યારે જ આપણે કલા તે આત્માની કલા છે એ સત્ય સમગ્રતયા સમજતા થશું.

૨૨–૧૧–૧૯૫૨

મુદ્રક: નટવરલાલ મણિભાઈ દેસાઈ, મણિ મુદ્રણાલય, નવસારી.
પ્રગટ કર્તા : સ્વાગતાધ્યક્ષ, અ. ક. ત્રિવેદી, ગાર્ડા કોલેજ, નવસારી.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ સંમેલન—નવસારી
૧૮ મું અધિવેશન.

દસ્તુરજી કૈખશરૂ માહિઆર કુતાર, એમ. એ.,
દસ્તુર દારાબ પાહલાન,
વિભાગીય પ્રમુખ—પ્રાચીન ઈરાની સંસ્કૃતિ, ધર્મ ને સુશિક્ષિતતા.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન—નવસારી.

મે. માનવંતા દસ્તુરજી કેખશરૂ સાહીયાર કુતાર દસ્તુર દારાબ પાહલન એમ. એ.

નું ભાષણ

જરથોશ્તી ધર્મની કેટલીક પુરાતન માન્યતાઓ હાલનાં વિજ્ઞાનની નજરે.

આજે હું તમો સમક્ષ પેગમબર સાહેબ અશો જરથોશ્તનાં ધર્મમાં જાહેર થયેલી કેટલીક માન્યતાઓ અને સિદ્ધાંતો, હાલનાં જમાનામાં વિજ્ઞાનની શોધોને અનુસરતાં છે કે નહિ, તે ઉપર કેટલુંક વિવેચન કરવા માગું છું. કેટલાક આપણાં વિદ્વાનો કે અભ્યાસીઓ આપણને કાંઇક એવુંજ સમજાવતા આવ્યા છે કે પુરાતન જમાનાની ઇરાની પ્રજા ખેડુતો અને ભરવાડોની બનેલી હતી, અને તેથી તેઓમાં આજે જેને આપણે "ઊંચી કેળવણી" કહીએ છીએ તેવી કેળવણી ન હતી, એટલે જરથોશ્તી ધર્મ સાહિત્યમાં, ખુદ અવસ્તા જમાના વટીકમાં રજુ થયેલી કેટલીક માન્યતાઓને કયાં તો તેઓ હસી કાઢવા લાગ્યા, કે તેઓને અલંકાર તરીકે ગણી તેનાં જુદાજ ખુલાસાઓ આપવા લાગ્યા. આજનો જમાનો વિજ્ઞાનનો છે, અને વિજ્ઞાનની કસોટીમાંથી જો તેવા સિદ્ધાંતો કે માન્યતાઓ પસાર નહિ થાય, તો તેઓને ધર્મમાંથી હડસેલી મુકવાની પણ સલાહો અપાઇ છે. જરથોશતી ધર્મના બલકે બધાજ ધર્મોનાં મુખ્ય એતેકાદો કે ખુદાની હસ્તી, આત્માની અમરગીં અને અણદીઠ બીજી દુન્યાની હસ્તીઓ ઉપર વટીક એજ કસોટી અનુસાર કેટલાક સાયન્ટીસ્ટોએ એક વખત શક નાંખીને તેઓને વહેમી માન્યતાઓ તરીકે ઓળખાવી હતી, અને હવે આજે એજ સાયન્ટીસ્ટોનો વર્ગ ૧૯ મી સદીમાં ગણાતી એજ વહેમી માન્યતાઓ ૨૦ મી સદીમાં સત્ય તરીકે જાહેર કરતો થયો છે.

આજે મારો વિષય જરથોશ્તી ધર્મમાં જાહેર કીધેલી કેટલીક માન્યતાઓ જે પહેલી નજરે માન્ય નહિ રખાય તેવી લાગે છે, તે હાલના વિજ્ઞાનની નજરે તપાસી તેનાં ખરાપણાની સાબિતી તમારી સમક્ષ રજુ કરવાનો છે. જેથી જરથોશતી ધર્મ જે આજથી લગભગ ૮૦૦૦ વરસ ઉપર ઇરાન દેશમાં સ્થપાયો હતોતેમાં કેટલી મહાન સચ્ચાઇઓ સમાયલી છે તેનો કાંઇક ખ્યાલ આવી શકે.

જરથોશ્તી ધર્મનાં આત્માની અમરગીં બીજી મીનોઇ દુનીઆ અને મરણ પછીની મીનોઇ જીંદગીના શિક્ષણો બાબે હાલના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ શું કહે છે?

જરથોશ્તી ધર્મનાં ત્રણ મુખ્ય એતેકાદોમાંનો એક એતેકાદ રવાન અથવા આત્માની અમરગીં મીનોઇ દુન્યા, અને મરણ પછીની મીનોઇ જીંદગીનો છે. આપણાં અવસ્તા સાહિત્ય જેવાં કે ગાથા, વંદીદાદ, હાદોખ્તનુસ્ક વગેરેમાં જગેજગ આ એતેકાદ મળે છે, કે માણસનો જીવ અમર છે, અને મરણ પછી તે મીનોઇ જીંદગીએ જીવે છે. મોત એ જીંદગીનો છેડો નથી.

પશ્ચિમનાં કેળવાયેલા વર્ગમાં ગઇ સદીમાં એથી ઉલટા વિચારો પ્રગટ થયા હતા, મીનોઇ દુનિયા કે મરણ પછીની સુખી કે દુખી હાલત વગેરેને હસી કાઢવામાં આવતું હતું, બહેસ્ત અને દોજખ વહેમી માન્યતા ગણાતી હતી. શું ત્યારે આપણા ધર્મનો આ એતેકાદ ખોટો છે? નહિ, આ સદીના મહાન વિજ્ઞાન શાસ્ત્રીઓએ જરથોશ્તી ધર્મની આ માન્યતાને સંપૂર્ણ ટેકો આપ્યો છે. વૉલેસ, સર ફ્રેડરીક માયર્સ, લૉર્ડ કેલ્વીન, સર વીલ્યમ ક્રુકસ, સર ઓલીવર લૉજ, કેમીલ ફ્લેમેરીઅન,

સર આર્થર કૉનન ડૉઈલ, એડીસન વગેરે સંખ્યાબંધ વિખ્યાત સાયન્ટીસ્ટોએ પુરવાર કીધું છે, કે મોત એ માણસની જીંદગીનો છેડો નથી. આત્મા અમર છે અને મીનોઇ દુનિયામાં મીનોઈ જીંદગી ગુજારે છે. સર ઓલીવર લૉજ કહે છે, કે "I am as convinced of continued existence on the other side of death as I am of existence here". યાને "આ દુનિયાની હૈયાતી માટે હું જેટલો ખાત્રીભર્યો છું, તેટલોજ મોતની પેલી બાજુની હસ્તી માટે પણ હું ખાત્રીભર્યો છું" બેન્જામીન ફ્રેન્કલીન તો કહે છે, કે "આપણી હાલની જિંદગી માત્ર એક ગર્ભની હાલત છે, તે ખરી જિંદગી માટેની તૈયારી છે. જ્યાં સુધી એક માણસ મોતમાંથી પસાર થતો નથી, ત્યાંસુધી તે પુરેપુરો જન્મ પામેલો ગણાતો નથી." ડૉ. ડાઉન્સ કહે છે, કે "મોત શરીરના સાંચાકામને તોડી નાખે છે, પણ તે રવાનને અડકી શકતું નથી. જે સૌથી વહાલું જાણીતું અને જુદુ છે તે માણસનાં તંતુઓ સાથે મરણ પામતું નથી. આપણાં ગુજર પામેલાં વહાલાંઓ મરણ પામ્યાં નથી." મહાન સાયન્ટીસ્ટ સર ડબલ્યુ ક્રુકસ ભાર મૂકીને જણાવે છે કે:

"There is survival and a persistence of the soul. Death breaks up the machinery of the body, but that is which is dearest and familiar and distinctive-the personality-does not perish with flesh tissues".

આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે પુરાતન કાળનાં આત્માની અમર્ગીનાં જરથોશતી શિક્ષણને હાલનાં સાયન્ટીસ્ટો ટેકો આપે છે.

મરનારો માટેની જરથોશ્તી ક્રિયાઓ તેઓને મીનોઇમાં અસર કરે છે, એવી જરથોશ્તી માન્યતાને પણ મળતો ટેકો.

પારસી કોમમાં એક સવાલ વારંવાર ઉત્પન્ન થાય છે, અને કેટલાક ધર્મ અભ્યાસીઓ એવું કહેતા આવ્યા છે, કે ચહારૂમની બામદાદ પછીની તેઓ માટે કીધેલી ક્રિયા કે બંદગી ગુજર પામેલાં રવાનને કશીપણ અસર કરતી નથી, તે ફકત જીવતાંને કાંઇક મદદ કે સધ્યારો આપે છે, જ્યારે પારસી કોમનો અતિ મોટો ભાગ અતિ પુરાતન કાળથી માનતો આવ્યો છે, કે ગુજરેલાંઓની ક્રિયા કે બંદગી તેઓને અસર કરે છે, તેઓ આપણી બંદગી કે ક્રિયાની આરઝુ રાખે છે, અને જીવતાં અને ગુજર પામેલાંઓ વચ્ચેનો વહેવાર થઇ શકે છે. ફરવરદીન યશતમાં તે ગુજર પામેલાં વહાલાંઓ લાગણીથી બોલે છે કે "કોનો સ્તવાત, કો યઝાઇતે, કો ઉફ્યાત, કો ફ્રિનાત, કો પઇતિ જનાત્, ગઑમત જસ્ત વસ્ત્રવત અષનાવ નૅમંઘહ" યાને "કોણ હમોને વખાણશે? કોણ હમોને આરાધશે? કોણ હમારી કીર્તિ ગાશે? કોણ હમારી ઉપર મોહબ્બત રાખશે? વળી ખોરાક સાથના અને વસ્ત્ર સાથના હાથે તથા અશોઇ તરફ પહોંચાડનારી બંદગીથી કોણ હમોને આદર માન આપશે?" આગળ ચાલતાં તેઓ કહે છે કે "કહેનો ઇધ નામ આયઇરયાત્" યાને 'હમારામાંથી કોણનાં નામને યાદ કરવામાં આવશે'? વળી આપણે જીવતાંઓ પણ ગુજરેલાંઓ માટે કહીએ છીએ કે, "ક્ષ્નુતાઓ અયન્તુ અહ્મ્યન્માને," યાને "ફરાહરો આએ મુકામમાં ખુરસુદ થયેલાં આવે!".

વળી આપણે બોલ્યે છીએ કે "માચીમ્ ગૅરૅજનાઓ પારયન્તુ હચ અહ્માત્‌નમાનાત્" યાને 'આ ઘરમાંથી તમો વિલાપ કરતાં ન જતાં'. આ જરથોશ્તી ધર્મની માન્યતા છે પણ હાલનું

વિજ્ઞાન તેને ટેકો આપે છે કે? ફરવરદીન યશ્તનાં આ લખાણને સંપૂર્ણ ટેકો હાલના સાયન્ટીસ્ટો આપે છે, જેમકે સર ઓલીવર લૉજ સાફ કહે છે, કે મીનોઇ આલમ સાથે વહેવાર રાખી શકાય છે. બીજા સાયન્ટીસ્ટો પણ તેને ટેકો આપે છે કે ગુજરેલાંઓ સાથે વહેવાર રાખી શકાય છે. એડીસન જેવો વીજળીનો શોધક અને પહેલી પંક્તિનો સાયન્ટીસ્ટ સાફ રીતે કબુલે છે, કે "The ancient teachers who assumed the immortality of the soul, and free communication between the living and the dead knew far more than we do to-day."

જરથોશતીઓ આતશ પરસ્ત કે ખોદાપરસ્ત?
આતશ પરસ્તી તે ખુદા પરસ્તી છે એમ હાલની વિદ્યા હવે સ્વીકારે છે.

આતશ એ દાદારના ખોરેહ અને નુરની નીશાન છે, એમ જરથોસ્તીઓ માનતા આવ્યા છે.

પારસીઓનું સર્વથી મોતેબર ધર્મનું બંદગી માટેનું મકાન તે આતશ બહેરામ છે જ્યાં પવિત્ર ક્રિયાથી ઇજાએલા આતશ આગળ ઉભા રહી ભાવિક જરથોસ્તીઓ પોતાની બંદગી કરે છે. આ ઉપરથી કેટલાક બેખબર લખનારા કે બોલનારાઓ પારસીઓ ખુદા પરસ્ત નથી પણ આતશ પરસ્ત છે એમ માની તેઓ સાંમે કોઇકોએ તે માટે તુચ્છકાર વટીક બતાવ્યો છે. કેટલાક જરથોસ્તીઓ આ આળમાંથી બચવા જાહેર કરી દે છે, કે "અમો તો ખુદા પરતજ છીએ. અને આતશ પરસ્ત નથી" અને વળી તેના ટેકામાં ફીરદોસીની પેલી યાદગાર લીટીઓ પણ બોલી દે છે, કે

મપેન્દાર્ કાતેશ પરસ્તાં બુદન્દ્
પરસ્તન્દેઇ પાક્ યઝદાં બુદન્દ્

"તું એમ ના વિચાર કે તેઓ આતશની પુજા કરનારા હતા, તેઓ તો પાક યજદાનને પુજનારા હતા." આલીટીઓ ઉપર ટપકેથી સમજવાની નથી. તેમાં તો મોટું રહસ્ય અને એક મહાન સચ્ચાઇ સમાયેલી છે. જે હું આગળ ચાલતાં વિદ્યાની નજરે બતાવી આપીશ.

આ સવાલને સાયન્સની નજરે તપાસવા આમગજ જરથોસ્તી ધર્મમાં આતશનો શું દરજ્જો છે તે જોઇએ. આતશ એ ખુદાનાં ખોરેહ અને નુરની એક નિશાની છે. અને એ નુરની મારફતે જ ખોદાનો ખ્યાલ એક જરથોસ્તી ધરાવે છે તે નીચલાં અવસ્તાના યાદગાર વાકયો ઉપરથી માલૂમ પડે છે. "આતર્શ વોઈ મજદાઓ અહુરહ્યા અહી." યાને "અય આતશ તું હોરમજદની નીશાન છે." અને વધુમાં એક જરથોસ્તી બોલે છે, કે "અહ્યા થ્વા આથ્રો વેરેંજેના પોઉરૂયે પઇરી જસામઇદે. મજદા અહુરા થ્વા થ્વા મઇન્યુ સ્પેનિશ્તા." યાને "અય સૌથી વૃદ્ધિ કરનાર મીનો હોરમજદ! આતશની મારફતે સૌથી પહેલાં હમો તુંને અને તુને જ પહોંચીએ છીએ." પહેલું વાકય ઘણુંજ ધ્યાન પુગાડવા જોગ છે. ત્યાં કહ્યું છે, કે "આતશ એ ખુદાની નજરે પડતી નિશાની છે," તેનું નજરે પડતું રૂપ છે. ખુદાતો નુરી, ગેબી છે તેનો ખ્યાલ ખાકી ઇન્દ્રિઓથી આવી શકે નહિ. પણ તેનાં એક ખાકી રૂપ તરીકે આતશને ગણ્યો છે. બીજા બોલમાં કહીએ તો આતશ ખુદાનું એક પ્રકારે નજરે પડતું રૂપ છે. ખુદા શું છે, તે પહેલાં આપણે જાણવું જોઇએ. અને તેણે શામાંથી જગત પેદા કર્યું, તે જાણીએ તો આ સવાલનો સાયન્સની રીતે ઉકેલ થઈ જાય છે. ગાથામાં કહ્યું છે, કે ખુદાએ પોતાના

રોશનીના બિંદુમાંથી જગત્ પેદા કર્યું (૩૧-૭), અને બાઇબલમાં કહ્યું છે, કે "The first creation was Light." અને પછી તેમાંથી બીજા આકારો થયા. એક વિદ્વાનના બોલોમાં કહીએ તો "God could not create His Universe until He had first made Light." વિદ્વાન અવરસ્તા શિક્ષાગુરૂ એરવદ એદલજી આંત્યાએ 'જરથોસ્તી ધર્મ શિક્ષક' નામની ચોપડી લખી છે તેમાં 'ખુદા' વિષેનાં પહેલાજ પ્રકરણમાં એક સવાલ પૂછયો છે કે 'ખુદા શું છે?' ત્યાંજ જવાબ આપવામાં આવ્યો છે, કે 'ખુદા રોશ્નીનો ઝરો છે.' શું આ હકીકતને હાલની સાયન્સ ટેકો આપે છે? હવે Paul Brunton સાયન્સની નજરે તે પુરવાર કરે છે કે દરેક ખાકી પદાર્થ એટમ, ઇલેકટ્રોન્સ, પ્રોટોન્સ અને છેવટે ડયુટ્રોન્સમાં ફેરવાય છે. અને છેવટે energy તરીકે જ હસ્તી ભોગવે છે; એ એક પ્રકારની રોશની છે. બીજા બોલોમાં કહીએ તો ખુદાએ રોશનીનાં બિંદુમાંથીજ, પોતામાંથીજ જગત્ રચ્યું જે જગતના તમામ પદાર્થો છેવટે એક રોશનીમાંજ ફેરવાય છે. એક સાયન્ટીસ્ટના શબ્દોમાં કહીએ તો "All matter is ultimately the condensation of radiant energy, that is of light." In other words this marvellous structnre of the material universe which we see around us, has dissolved away, does not exist, when you inquire into it and try to find its true nature. It dissolves away and becomes that most intangible of all things, Light." ત્યારે આ આખું જગત્ ખુદાની રોશનીમાંથી નીકળ્યું, તે ખુદાઇ રોશની છે, અને તેથીજ તે વિદ્વાન નીચલા શબ્દોમાં ખુદા શું છે, તે કહે છે, કે "God created Light out of His own Being, which meant that Light is no other than God, the Being of God; Light is God." જો ખુદા રોશનીનો ઝરો હોય, રોશની હોય, તો આતશ તે મહાનુર કે રોશનીનું દેખીતું રૂપ નથી? અને જો તેમજ છે તો પછી પારસીઓ આતશ્ પરસ્ત કે ખુદા પરસ્ત કહેવાય? તેથીજ પારસીઓ બંદગીમાં કહે છે, કે આતશની મારફતે તે ખુદાનેજ ભજે છે.

પાક દાદારનાં ખોરેહ અને નુરની નીશાની આ આતશ આગળ ભકિત કરવાનું ભાન કેટલી ઉંચી હદે જાય છે, અને તેને કેટલો બધો ફાયદો કરે છે, તે માટે એક અમેરીકન પ્રખ્યાત સ્પીરીચ્યુઅલીસ્ટ નીચલા શબ્દોમાં જાહેર કરે છે, અને પારસીઓની પુરાતન કાળથી ચાલતી આવેલી રીતિ ઉપર જલવંત અજવાળું પાડે છે. તે કહે છે, કે "There is a magic in burning wood. The Combustion of Coal has quite a different effect upon the psychic atmosphere. If one who had always been blind to visions and insensible to the finer feeling for and premonitions of the invisible world would try meditating before a blazing wood fire for an hour or two every day or night, his eyes and other subtler senses might be opened to things of which he had theretofore never even dreamed **Those orientals who worship their God with fire are wise and full of visions."**

વંદીદાદમાં આતશ ઉપર સુકી લાકડાની કાડી મુકવામાં આપેલાં ફરમાનને ઉપલું લખાણ ટેકો આપે છે.

આ સઘળાં ઉપરથી જોઇ શકાશે કે અગ્નિપૂજા એ ખુદા-પૂજા છે અને તેને હાલના વિદ્વાનોનો સંપૂર્ણ ટેકો છે. છેવટે આ આતશપરસ્તી માટે પશ્ચિમનાં મહાન અવરતા સ્કોલરપ્રોફેસર મીલ્સનાં નીચલા યાદગાર શબ્દો રજૂ કરીશ. "Fire is eternally united with the substance. matter of the universe and it is for ever impossible to define and explain its source. It is life motion of things. It is impossible to conceive anything that moves without it. Its source of energy is eternal. Heat pervades the animal world and is the condition of all life. I am almost a fire worshipper myself."

આ ઉપરથી જોઇ શકાશે કે પારસીઓ આતશને ખુદાનુ પ્રગટ પડતું સ્વરૂપ યા નીશાનિ તરીકે માની, તેની મારફતે ખુદાને ભજે છે તેને આજની સાયન્સનો ટેકો છે. એવી આતશ પરસ્તીમાં શરમ નથી, કારણકે આતશ પરસ્તી એ એક પ્રકારની ખુદા પરસ્તી જ છે.

જરથોશ્તીઓની ખુરશેદ મહેરની ન્યાએશની રોજીંદી બંદગી ખુરશેદ પરસ્તીને હાલની સાયન્સનો ટેકો.

પ્રાચીન આર્ય પ્રજાઓ ઇરાની અને હિંદુ સૂર્યની આરાધના કરતી હતી. તેઓ સૂર્યને જીંદગીનું મૂળ સમજતા હતા. ખુરશેદ ન્યાએશના ૧૧, ૧૨ અને ૧૩ મા ફકરાઓમાં આપેલી પુરાતન માન્યતાને હાલની શોધો સંપૂર્ણ ટેકો આપે છે. એ ફકરાઓમાં કહ્યું છે કે સૂર્યની રોશનીની બરકતથી યજદો અશોઈની જેહાંનને વધારે છે, તથા અશોઈની પેદાયશને વધારે છે. અને પછી કહ્યું છે, કે સૂર્યની રોશની જમીનને પાક કરે છે. વહેતાં પાણીને, ઝરાનાં પાણીને, સમુદ્રનાં પાણીને પવિત્ર કરે છે, અને અશો પેદા યશોને પાકીજગી આપે છે. હવે એ જરથોશ્તીઓની સૂર્ય આરાધના માટે હાલની સાયન્સ શું કહે છે, તે જોઇએ. કેટલાક અમેરીકન સાયન્ટીસ્ટોએ સૂર્યનાં કિરણોના ગુણદોષો તપાસવા માંડયા છે. અને ત્યાંના એક જાણીતા સાન્યટીસ્ટ ડો. મીલીકનની શોધો, ખોરશેદ મહેરની ન્યાએશ ઉપર ઘણું અજવાળું પાડે છે. ડો. મીલીકને 'સુપર રેઝ' અથવા સુપર, 'કોસ્મીક રેઝ' નામના કીરણોની શોધ કરી છે. કે જેમાં 'પેદા કરનારી શક્તિ' રહેલી જણાવવામાં આવે છે. વળી "અલ્ટ્રા-વાયોલેટ રેઝ'નો બીમારી દૂર કરવાનાં સાધણ તરીકે ઉપયોગી થાય છે. વળી બીજા વિદ્વાન ડો. સ્ટીનબોકે જાહેર કીધું છે, કે મજકુર કિરણો હેઠળ રહેલી વનસ્પતિ વગેરે ખાવાથી જીવનશક્તિ વધે છે. આ બધાં ઉપરથી ફ્રેંક પાર્કર સ્ટોકબ્રીજ નામનો વિદ્વાન 'પોપ્યુલર સાયન્સ મન્થલી' નામનાં ૧૯૨૯ ના ફેબ્રુઆરીના અંકમાં નીચલા યાદગાર શબ્દો લખે છે જે પારસીઓની સૂર્ય આરાધનાને યાદ કરી તે વાજબી ઠેરવે છે.

"Someday science will find out definitely what influence the light of the Sun, particularly the ultraviolet rays, which Dr. Steenbock and others produce artificially with their so-called 'Sunlight lamps'-has upon human life and how and why the Incas of Old Peru, the ancient Zoroastrians and their successors, the Parsees of to day and many other religious cults have held that all life

comes from the Sun and modern research seems to be proving that they were right." "સૂર્યની રોશની ખાસ કરીને તેનાં અલ્ટ્રા-વાયૉલેટ કીરણો જે ડા. સ્ટીનબોક અને બીજાઓ સનલાઈટ લેમ્પોને નામની બનાવટી બત્તીની મદદથી ઉત્પન્ન કરે છે, તેની માણસ જાતની જિંદગી ઉપર શી કેવી અને શા માટે અસર થાય છે, તે કોઇ સાયન્સ ચોકકસપણે શોધી કાઢી શકશે. પ્રાચીન પીરૂ દેશના ઇન્કાલોકો, અસલી જરથોશતીઓ અને તેમના હાલના વંશજો, પારસીઓ, અને બીજા ઘણા ધર્મના લોકો એવું માનતા આવ્યા છે કે સઘળી હસ્તી સૂર્યમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. અને હાલની શોધખોળો એવું પુરવાર કરે છે કે એ પ્રજાઓની માન્યતા ખરી હતી." એ ઉપરાંત હાવર્ડ યુનીવરસીટીના સાયન્ટીસ્ટો જાહેર કરે છે કે સૂર્યનાં અણદીઠ કીરણો સૂક્ષ્મજંતુઓનો નાશ કરવા માટેનું સૌથી કાતિલ સાધન છે. એ ઉપરાંત બે જર્મન સાયન્ટીસ્ટોએ પ્રયોગોથી પુરવાર કીધું છે કે સૂર્ય અસ્ત પામવા પછી સૂક્ષ્મ જંતુઓની સંખ્યામાં વધારો થાય છે. અને મધરાત થતાં તે બહુ વધી જાય છે. અને બામદાદે સૂર્યનાં કીરણો નીકળતાં તેઓનો નાશ થાય છે. આ સિદ્ધાંત પણ ખુરશેદ ન્યાએશના ઉપલા ફકરાઓને સંપૂર્ણ ટેકો આપે છે. જરથોસ્તીઓ સુર્ય અસ્ત થયા પછી ખુરશેદ મહેરની ન્યાએશો કરતા નથી અને રાત્રે કુવામાંથી પાણી પણ બનતાં સુધી કાઢતા નથી, તે રીવાજોને ઉપલી સાયન્ટીસ્ટોની શોધ ટેકો આપે છે.

આપણી ન્યાએશો તથા યશ્તોને 'પાછલા જમાના'ની ગણી તેની અગત્યતા ઉતારી પાડનારા કોઇક અભ્યાસીઓ ઉતાવળા બને છે એમ કહેવું પડે છે.

જરથોશ્તી ધર્મમાં જાહેર થયેલી યજદો અને અમેશાસ્પંદો યાને ફરેશ્તાઓની હસ્તી તેને હાલની વિદ્યાનો ટેકો.

જરથોશ્તી ધર્મમાં પાક ફરેશ્તાઓની હસ્તી અતિ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. દરેક ભણતરમાં, આપણી બંદગીમાં, જાબજા યજદો અને અમેશાસ્પંદોની વહાલભરી યાદ અને આરાધના નજરે પડે છે. આપણી ન્યાએશો, યશ્તો તો તેઓનીજ યાદમાં રચાઇ છે. પણ અશો જરથોશ્ત સાહેબના પોતાના ગાથામાં વટીક કોઇક અમેશાસ્પંદો અને યજદોની હોશદાર ભલી મીનો હસ્તી તરીકે સ્વીકારાઇ છે. આપણા કેટલાક અવસ્તા સ્કોલરો આ અમેશાસ્પંદો કે યજદોને હોશદાર ભલી મીનોહસ્તી તરીકે ગણાતા નથી પણ તે શબ્દોને હોરમજદનાં ગુણો attributes તરીકે લે છે. અને તેજ પ્રમાણે તરજુમાઓ કરવાની કોશીષ કરે છે. અને કહે છે કે ખુદાના આ ગુણોને પાછલા અવસ્તનાં બેખબરીને લીધે ફરેશ્તાઓ જેવી હોશદાર મીનો હસ્તીઓનું રૂપ આપ્યું. પણ ખુદ પેગામ્બર સાહેબના ગાથામાં આવેલા નીચલા થોડાજ ફકરાઓના અર્થો સ્પષ્ટ બતાવે છે, કે તેઓ ખાલી ગુણોજ નથી, પણ ભલી મીનો હોશદાર શકિતઓ છે.

(૧) બધા યજદોમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ અય હોરમજદ! તારો સરોશયજદ, તેને મારી મદદ માટે હું અરજ કરીને બોલાઉં છું. (હા. ૩૩, ફ. ૫).

(૨) હોરમજદના સરદારો અશોઇની મારફતે મદદ તથા ટેકો આપનારા થાય. (હ. ૩૦, ફ. ૯). આ સરદારોની સમજણ આપતાં મરહુમ વિદ્વાન સ્કોલર કાવસજી કાંગા કહે છે કે તેની મતલબ અમેશાસ્પંદો તથા ચઢતે દરજ્જેના યજદોની દીસે છે.

(૩) હોરમજદ તથા બહમન નેકી તથા કૌવતનો વધારો કરે છે. માણસોના કામોના પ્રમાણ મુજબ તેઓને સુખ બક્ષે છે.

(૪) અય તું સૌથી ફાયદો કરનાર હોરમજદ! તથા અય તું આરમઇતિ! તથા અય તું દુનિયાની આબાદી કરનાર અષ! અય તું વોહુમનો તથા ક્ષથ્ર! (તમો બધા) મારી (અરજ તથા બંદગી) સાંભળો. (૩૩–૧૧). આ ઉપરાંત બીજા પણ ફકરાઓ છે. આખા અવસ્તાનો યુરોપની ભાષામાં તરજુમો કરનાર પ્રો. સ્પીગલ એ બાબે જણાવે છે, કે "જરથોશ્તી ધર્મનું બંધારણ અને મતલબ એવી છે, કે એક ખુદા જે કુલ પેદાશોનો પેદા કરનાર છે, તે જાણે સ્વતંત્ર શહેનશાહ જેવો છે, અને ફરેશ્તાઓ તેની હુકુમતમાં કામ કરનારા અમલદાર જેવા છે." પણ સવાલ એ છે, કે ત્યારે ખરૂં શું છે? શું મીનોઇ હાલતમાં યજદો અને અમેશાસ્પંદો જેવી મીનો હોશદાર હસ્તીઓ છે? શું તેવી હસ્તી હાલનું વિજ્ઞાન સ્વિકારે છે?

પશ્ચિમ તરફના ફીલસુફો અને સાયન્ટીસ્ટો હવે ફરેશ્તેઓની હોશદાર હસ્તી વિદ્યાની નજરે પુરવાર કરે છે.

યુરોપનો મહાન ફીલસુફ હક્ષલી અને મહાન સાયન્ટીસ્ટ સર ઓલીવર લૉજ પોતાની શોધખોળોથી જાહેર કરે છે કે માણસ અને ખુદાની વચ્ચે અસંખ્ય મીનો હસ્તીઓ છે અને તેને અવસ્તામાં "મઇન્યવાઉંઘ્રૂહો યજતા ઓ ઉંઘ્રૂહો સતેમ્ચ હજંગ્રેમચ" યાને 'સેંકડો અને હજારો મીનો યજદો'ના શબ્દોથી સંપૂર્ણ ટેકો મળે છે. હક્ષલી જેવો ફીલસુફ કહે છે, કે "જેમ કીડીઓ અને માણસો વચ્ચે બીજી કરોડો હસ્તીઓ છે, તેમ શા માટે માણસ અને ખુદા વચ્ચે બીજી ચઢિયાતી શક્તિઓ નહિં હોય?" સર ઓલીવર લૉજ જેવો મહાન સાયન્ટીસ્ટ લખે છે, કે "માણસ વર્ગ સુધી હસ્તીઓ સ્વીકારી, માણસથી તે ખુદા સુધી કશું નહિ હોય એ શું બનવા જોગ છે? શું બીજી શકિતઓ હસ્તી ધરાવતી નથી?" ગાથામાં ખુદ પેગામ્બર સાહેબ બંદગી કરી એ અશો શકિતઓની મદદ માંગે છે તેના ફકરાઓ મેં ઉપર રજુ કીધા છે. અને તેને સર ઓલીવર લૉજ નીચલા શબ્દોથી ટેકો આપે છે, કે 'ચઢિઆતી શકિતઓને અસર કરવાનું સાધન બંદગી છે' જરથોસ્તી ધર્મનાં બંદગી માટેનાં એક અગત્યનાં ફરમાનનો આ એક પુરાવો છે, જ્યાં કહ્યું છે, કે "નેમો વાહૂ નેમો વહિસ્તેમ્ જરથુશ્ત્ર ગએથાબ્યો." અયજરથોશ્ત! દુન્યાના લોકો માટે બંદગી સારી છે. બંદગી ઉત્તમ છે. (સરોશ યશ્ત હાદોખ્ત) વળી એજ સાયન્ટટીસ્ટ વધુમાં લખે છે, કે "સૂર્યની ઉપર વાદળાં છવાઈ જાય, તેથી સૂર્ય નથી એમ માની શકાય નહિ. જો આપણી જોવાની શકિત વધારે તેજ અને તિક્ષણ હોય તો આવી મીનોઇ વસ્તુઓ પણ આપણને દેખાય." તે વળી કહે છે, કે "What we see and know is in all probability a minute fraction of what there is to know and see".

જરથોસ્તી ધર્મમાં અમેશાસ્પંદો અને તેમની સાથના હમકાર યજદોને કુદરતની જૂદી જૂદી પેદાયશો ઉપર પારબાની કરનાર શકિતઓ ગણી છે, અને આજના વિજ્ઞાન શાસ્ત્રીઓ કુદરતના તત્વો ઉપરની મવકકલ શકિતઓ (Nature Spirits) અને ફરેશ્તાઓની હસ્તી પુરાવાઓથી સાબિત થએલી માને છે.

નં. ૧૧ ડાઉનીંગ સ્ટ્રીટમાં ધી ચાન્સેલર ઓફ ધી એક્ષચેકરનાં સરકારી કચેરીમાં મહાન સાયન્ટીસ્ટ સર ઓલીવર લૉજે આપેલાં એક ભાષણમાં તેઓ ફરેસ્તાઓ (angels) ની હસ્તી બાબે નીચલા શબ્દો બોલ્યા હતા :—

"There are not only people who have inhabited this body and left it, but others who have not been on this earth before. Angels and principalities and powers, they are all there. We live among shadows. If our eyes were open we should be blinded and could not stand it in this room at the present moment."

ઉપર જણાવેલાં બધા બધા વિજ્ઞાન શાસ્ત્રીઓનાં મતો અને શોધો ઉપરથી પુરવાર થાય છે કે જરથોશતી ધર્મનાં અતિ મોટા ભાગનાં સાહિત્યમાં જાહેર થયેલી ફરેશતાઓની હસ્તી કલ્પિત નથી પણ ખરી છે.

જરથોશ્તી ધર્મે જાહેર કીધેલી દરૂજી હસ્તીઓ; તેને હાલની વિદ્યાનો મળતો ટેકો.

જરથોતી ધર્મ જેમ ભલી રૂહાની શકિતઓ યાને ફરેશ્તાઓની હસ્તીમાં માને છે, તેમ તે દરૂજી યાને બુરી મીનો હસ્તીઓનો પણ સ્વિકાર કરે છે. એક જરથોસ્તી કુસ્તી કરતાં બોલે છે, કે 'દરૂજાન્ ઝદ્ શકેસ્તેહ બાદ્' યાને 'દરૂજો મારેલા તુટેલા થાઓ.' દરૂજના માર્ગથી દૂર રહેવાની તાકીદ કરવામાં આવી છે. વંદીદાદમાં તેના બારીક કાયદાઓ રજુ થયા છે. શું હાલની વિદ્યા તેવી કોઇ હસ્તીને ટેકો આપે છે ? "The Phantom Walls" નામનાં પુસ્તકમાં જાણીતો સાયન્ટીસ્ટ સર ઑલીવર લૉજ જણાવે છે, કે "The concurrent existence of hostile or evil influences is not denied and has to be strenuously guarded against by us, especially when we open our minds to supramundane power" યાને "ભલી હસ્તીઓની સાથે સાથે દુશ્મનીભરી અથવા બુરી અસરોની ના પાડવામાં આવતી નથી, અને ખાસ કરીને આપણાં મન જો ગેતીની બાબતોની બહાર વાળેલાં હોય, તો એ બુરી અસરોની સામે આપણે બહુ મજબુતીથી આપણો બચાવ કરવો જોઈએ." આ શકિતઓની હસ્તીને પશ્ચિમના વૈદક શાસ્ત્રમાં જર્મસ, બેસીલી કે બેકટેરીઆના નામો હેઠળ સ્વિકારવામાં આવી છે. પ્રોફેસર હક્ષલીએ વાતાવરણને અણદીઠ હસ્તીઓથી ભરપુર વર્ણવ્યું છે. લૉર્ડ લીટન આ બાબતમાં નીચલા શબ્દો કહે છે.

"In the drop of water you see animalculae vary; how vast and terrible are some of these monster-mites as compared with others, Equally with the inhabitants of the atmosphere; some are of surpassing wisdom, some of horrible maliquity hostile as fiends to man, others gentle as messengers between Earth and Heaven."
ત્યારે જરથોસ્તી ધર્મમાં જાહેર થયેલી દરૂજની માન્યતાને હાલની વિદ્યાનો પણ ટેકો છે.

શું પરીઓ ખરેખર હસ્તી ભોગવે છે?

એક જરથોશ્તી પોતાની ફરજીયાત જીંદગી કરતી વખતે કુસ્તી બાંધતાં બોલે છે, કે 'પરીઆંન્ (ફ્રીઆન્) ઝદેહ શેકસ્તેહ્ બાદ્' યાને પરીઓ મારેલી તુટેલી થાઓ! વળી ખુરશેદ ન્યાએશમાં કહ્યું છે, કે "યો યજઇતે હ્વરે યત્ અમેષૅમ્ રએમ્ અઉર્વંત્ અસ્પેમ્........પઇતિસ્તાતેએ યાતુનાંમ્ચ પરિકનાંમ્ચ..." યાને "જાદુગરો તથા પરીઓની સામે થવાને જે શખ્સ અમર, તુરમંદ તથા તેજ ઘોડાવાલા સૂરજને ઇજે છે (વખાણે છે), તે..."

આ ઉપરથી માલૂમ પડે છે, કે જરથોશ્તી ધર્મમાં પરીઓને હોશદાર હસ્તીઓ તરીકે સ્વીકારવામાં આવી છે, અને તેને બુરી ગણી દૂર કરવાનું ફરમાન આપ્યું છે. આજના કેળવણીના આગળ વધતા જમાનામાં જીન પરીઆંને નામે ઓળખાતી હસ્તીઓને આપણે કલ્પિત માનતા હતા, પણ દુનિયાની સઘળી પ્રજાઓમાં કુદરતની આ શકિતઓની માન્યતા છે. આજનો જમાનો વિજ્ઞાનનો કહેવાય છે, તો હાલના જમાનામાં વિજ્ઞાન એની હસ્તી સ્વીકારે છે કે?

પશ્ચિમના પહેલી પંકિતના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ આ પરીઓ ખરેખર કુદરતમાં હસ્તી ધરાવે છે, એમ સાબિત કરી આપ્યું છે. મહાન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ સર આર્થર કોનન ડોઇલ, હોડસન અને હાર્ટલેન્ડ વગેરે વગેરેઓએ મોટાં પુસ્તકો લખી, ખુદ તેનાં ફોટોગ્રાફો વટીક પાડી આ હસ્તીઓની પુરવારી આપી છે. એ હસ્તીઓ માણસોને કેમ ભમાવે છે, તેનાં રંગીલા હેવાલો પહેલી મોટી લડાઈમાં રોકાયલા એરપાઇલટોએ આપ્યા છે અને તે લંડનમાં પ્રગટ થયા છે.

જરથોશ્તી ધર્મમાં ખોરેહને અપાએલી મોટી અગત્યતા. હાલની વિદ્યા પણ હવે જૂદા જૂદા પ્રકારનાં ખોરેહની હસ્તી સ્વીકારે છે.

જરથોશ્તી ધર્મ સાહિત્યમાં 'ખરેનંઘહ' યાને ખોરેહ વિશે પુષ્કળ ઇશારાઓ આવે છે. અવસ્તામાં માણસોના ખોરેહ ઉપરાંત દેશોનાં ખોરેહનાં પણ ઇશારાઓ મળે છે. અને ખોરેહની સ્વચ્છતા ઉપર જરથોસ્તી ધર્મમાં ઘણોજ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. ઘણી જરથોસ્તી તરીકતો માણસનાં ખોરેહની સ્વચ્છતા ઉપરજ મુકરર કરવામાં આવી છે, પણ તેનું અંદરનું રહસ્ય નહિં સમજવાને લીધે તેને ધીમે ધીમે તર્ક કરતી જવાય છે, અને તેમાં આપણે સુધારો સમજીયે છીએ. વંદીદાદમાં જણાવેલી પવિત્રાઇની તરીકતોને લગતી ફીલસુફીનો તમામ આધાર આ ખોરેહ ઉપર રચાયેલો છે. અંગ્રેજ શબ્દકોષમાં આ ખોરેહ અથવા પ્રકાશને "કોઇ પણ વસ્તુમાંથી બહાર પડતા બહુ બારીક ગેબી પ્રવાહ અથવા બાફ" તરીકે જણાવ્યો છે. આ પ્રકારની હસ્તી એકવાર સાયન્સ સ્વીકારતી ન હતી, પણ વધતો જતી શોધો હવે જરથોશ્તી ધર્મનાં આ ખોરેહનાં સિદ્ધાંતને સ્વીકારવા તૈયાર થઇ છે. ફ્રાન્સ અને જર્મનીના વિદ્વાનો હવે એની હસ્તી સ્વીકારતા થયા છે.

'સેંટ લુઇ ગ્લોબ ડેમોક્રેટ'નો અધિપતિ જણાવે છે, કે "પ્રખ્યાત ફ્રેન્ચ સાયન્ટીસ્ટ ડૉ. ઓન્ડ્રેએ પુરવાર કીધું છે, કે માણસના શરીરમાંથી બારીક પ્રવાહોનાં મોજાંઓ બહાર પડે છે. આ મોજાઓની તપાસ માટે તેણે એક યંત્ર બનાવ્યું છે, જેની મદદથી આ મોજાંઓ જોઇ શકાય

છે, અને તેમ કરતાં જણાવ્યું છે, કે આ મોજાઓની લંબાઇ જુદાં જુદાં માણસોના બાબતમાં ઓછી વધની હોય છે." મરહુમ ડૉ. વૉલ્ટર્ ક્રીલનરે માણસનાં ખોરેહનો અભ્યાસ કરીને The Human Atmosphere નામનું પુસ્તક બહાર પાડયું છે. બીજા વિદ્વાન ઓસ્કાર બેગનલે, વધુ શોધો કરી, જણાવ્યું કે વિચારનાં મોજાંઓને જોવાનું હવે શકય છે. વિચારનાં મોજાંઓની આપ લેથી માણસનાં ખોરેહમાં થતા ફેરફારો જોઇ પણ શકાશે એમ એ વિદ્વાન જાહેર કરે છે. ૧૯૨૯ ના ફેબ્રુઆરી માસના 'પોપ્યુલર સાયન્સ'ના અંકમાં જાહેર કીધું છે કે મ્યુનીચ શહેરનાં જર્મનીના બે સાયન્ટીસ્ટો જણાવે છે, કે આ વીજળી પ્રવાહ માણસનાં હાથનાં આંગળાંઓમાંથી ચિનગારી રૂપે બહાર પડે છે. બાતેન નજર ખીલેલાંઓ એ સહેલાઈથી જોઇ શકે છે, અને તેવી એક પ્રખ્યાત બાનુ મીસીસ ટવીડેલ એ બાબે પોતાનો એક અનુભવ રજુ કરે છે, તે જાણવા જોગ છે. તેણી જણાવે છે, કે "કેટલાંક માણસોનાં ખોરેહ બહુ સાંકડાં અને ટૂંકાં હોય છે, જ્યારે કેટલાંકોનાં શરીરની આસપાસ બહુ પ્રકાશિત રોશની બોહળા પ્રમાણમાં ફેલાયલી હોય છે." તેણીને શહનશાહ એડવર્ડ સાતમા સાથે વારંવાર મેળાપ થતો હતો અને તેણી જણાવે છે, કે તેમના શરીરની આસપાસ 'સત્તા અને મોટાઇ દેખાડનાર ઘણા સુંદર રંગોનો પ્રકાશ ફેલાયેલો જણાતો.' તેણી વધુ કહે છે, કે ૧૮૮૨ ની આઇરીશ ખટપટ વખતે તેણી મરહુમ ગ્લેડસ્ટનનાં કુટુંબ સાથે રહેતી હતી તે વખતે એક હેંડબીલ વાંચતા મી. ગ્લેડસ્ટન બહુજ ગુસ્સે થઇ ગયા. એકાએક તેમના શરીરની આસપાસ પ્રકાશિત લાલ રંગનું એક વાદળું પ્રગટી નીકળ્યું અને તેમાંથી રોશનીના તિક્ષ્ણ ચમકારા અહીં નહીં ફેલાવા લાગ્યા.' ખોરેહના રંગોની તપાસ કરનારા કહે છે, કે ગુસ્સાનો લાલ રંગ, ભક્તિનો બ્લુ રંગ, મનશક્તિનો પીળો, દીલસોજીનો લીલો અને ધાસ્તીનો ભુરો રંગ ખોરેહમાં પ્રગટ દેખાય છે. ગ્લેડસ્ટનનો ઉપલો દાખલો આશીર્વાદમાં પરણતાં જોડાંને દુવા દેતાં 'ખશ્મગીની મબર' યાને ગુસ્સો કદી ના કરતાં'ની આપણને યાદ આપે છે, વંદીદાદમાં પવિત્ર માણસથી કે સઘળી પવિત્ર વસ્તુથી અપવિત્ર વસ્તુ યા માણસને અમુક કદમ દૂર રહેવાનું ફરમાન ખોરેહની સ્વચ્છતા સાટે આપવામાં આવ્યાં છે તે હવે સમજી શકાશે. ડૉ. કીલનર તો ઓરત અને મરદોનાં ખોરેહની લંબાઈમાં પણ ફેર હોય છે, એમ જણાવે છે. આ રીતે ખોરેહની સ્વચ્છતા માટેના જરથોસ્તી સિદ્ધાંતને હાલની વિદ્યાનો સંપૂર્ણ ટેકો છે. અને અશો જરથોસ્તનાં ચિત્રમાં એમનાં માથાંની આસપાસ જે ખોરેહ ચિતરવામાં આવે છે તેની સત્યતા આપણે સમજી શકીયે છીએ.

ગાથામાં જાહેર થએલો દુનિયાના આત્માનો પોકાર, શું પૃથ્વીનો આત્મા ખરેખર પોકાર કરી શકે? હાલની વિદ્યા તે કબૂલ કરે છે.

અહુનવદ ગાથામાં યજશનેના ૨૯મા હાના પહેલા ફકરામાં અને ૯મા માં પણ 'ગેઉશઉર્વન' યાને દુનિયાના આત્માના પોકારની હકીકત આવી છે, જ્યાં કહ્યું છે, કે "દુનિયાના આત્માએ પોકાર કરીને કહ્યું કે મને શા માટે તમે પેદા કીધી? મારી ઉપર ગુસ્સો, લૂંટફાટ, મારામારી, ખરાબી, હુલડાઈ અને જુલમ આવી પડયો છે.' જ્યારે આવું લખાણ હોય, ત્યારે 'સાદી સમજ'ની વાત કરનાર આપણા કોઈ અભ્યાસીઓ એકદમ એવાં અનુમાન ઉપર આવી જાય છે, કે એ તો માત્ર

અલંકાર રૂપ છે. વળી પૃથ્વીનો આત્મા પોકારતો પણ હશે અને ખુદા તે સાંભળતો પણ હશે ? આવાં અનુમાન ઉપર આવી જનાર સાહેબો માટે હાલનાં વિજ્ઞાનની શોધ શું કહે છે તે જોઇએ.

Popular Mechanics નાં નવેમ્બર ૧૯૩૦ના અંકમાં આવેલો નીચલો ફકરો આ શંકાનું સમાધાન કરે છે અને પુરવાર કરે છે, કે પૃથ્વીમાંથી આજે પણ વિલાપના અવાજો સંભળાય છે.

EARTH MOANS LIKE AN ANIMAL AND IS HEARD ON PHONE

That the earth has a distinctive moan or wail of its own; not produced by taking power currents or other explainable causes, was recently demonstrated when Mother Earth's cries were heard on the telephone. In experiments with military field telephones, in which the return current runs through the ground and spreads out in circles, it was thought possible this spreading circuit could be tapped by stakes driven into the ground. This was done and a powerful amplifier connected to the tapped circuit, Conversations were easy enough, but a peculiar moan and wail also was present. Many additional observations were made at various points and all explainable phenomena were ruled out as the result of them."

અશો જરથોશ્તના જન્મ વખતે આખી કુદરતમાં ખુશાલી ફેલાઇ હતી, એમ અવસ્તા જાહેર કરે છે.

એ ખાલી અલંકાર છે યા સત્ય છે? એ સાટે હાલની વિદ્યા શું કહે છે?

ફરવરદીન યશ્તમાં અશો જરથોશ્તનાં જન્મ પામવા વખતે કુદરતમાં શું બન્યું તે સાટે નીચલો ફકરો મળે છે,

"યેહે જાંથએચ વક્ષએચ, ઉર્વાસેન્ આપો ઉર્વરાઓસ્ચ, યેહે જાંથએચ વક્ષએચ, ઉક્ષીન્ આપો ઉર્વરાઓસ્ચ, યેહે જાંથએચ વક્ષએચ, ઉશ્તતાતેમ નીમ્રવન્ત, વીસ્પાઓ સ્પેન્તો દાતાઓ દામાન્" યાને "જેનાં જન્મમાં તથા વધવામાં પાણી તથા ઓરવરો ખુશાલ થયાં, જેના જન્મમાં તથા વધવામાં સ્પેનામીનોની પેદા કીધેલી તમામ પેદાયશો શાબાશીનો પોકાર બોલવા લાગી. (ફરવરદીન યશ્ત ક્ર ૯૩)

શું આ સઘળું બની શકે એવું છે ? શું કુદરતની જુદી જુદી પેદાયશો જેવી કે વનસ્પતિ, પાણી, પૃથ્વી પત્થર વગેરે જે સ્પેના મીનોની પેદાયશોમાં આવે છે તેઓમાં ખરેખર અશો જરથોશ્તના જન્મથી ખુશાલી લાગી હશે ? શું ખરેખર તેમ બન્યું હશે યા ફકત જરથોશ્ત સાહેબની મોટાઇ બતાવવા રંગીન અલંકારીક ભાષામાં આ યશ્ત લખનારે લખ્યું હશે ? શું એ સહરાગીન જેવું નથી લાગતું ? આપણે આ હકીકત સાયન્ટિસ્ટોના અભિપ્રાયથી તપાસીયે. દુનિયાની તમામ પેદાયશોમાં જીવ છે એ હકીકત હવે જાણીતી છે. વનસ્પતિ માત્રમાં જીવ અને લાગણી છે તે મહાન હિંદી

મારા ઉપલા વિષય ઉપરથી તમોને જરથોસ્તી ધર્મની શ્રેષ્ટાનો ખ્યાલ આવ્યો હશે. હું આપણાં ધર્મ અભ્યાસીઓને નમ્ર સુચના કરૂં છું કે હવે ફાઇલોલોજી ઉપરજ એકલું ધ્યાન આપવાને બદલે તે સાથે હાલની વિદ્યાની શોધ ખોળો ઉપર ધ્યાન આપી, જરથોસ્તી ધર્મમાં જાહેર થયેલી માન્યતાઓની સચ્ચાઈ શોધવાથી, આ બુલંદ અને અતિ પુરાણું ધર્મની મોટાઇ અને શ્રેષ્ટાઇ જગ આશકારા થશે. એ દિશામાં બહુજ મહેનત કરનારા મરહુમ શેઠ અરદેશર નસરવાનજી બીલીમોરીયાને હું આજે માન સાથ યાદ કરૂં છું કે જેઓ; અવસ્તા **ભાષાનાં** અભ્યાસી નહી હોવા છતાં, ઉપલી દિશામાં એમનાં બોહળા વાંચને જરથોસ્તી ધર્મની પુરાતન માન્યતાઓ ઉપર મોટી રોશની નાંખી છે. મારા આખા વિષય ઉપર તમો જો શાંતપણે વિચાર કરશો તો તમોને આ બુલંદ ધર્મ વિશે ખરેજ ઉંચ ખ્યાલ આવશે છેવટે એજ આપણાં પુરાતન ધર્મ બાબત સેમ્યુઅલ લેંગ જેવા પ્રખર વિદ્વાનનાંજ શબ્દો ટાંકી આ મારો વિષય પુરો કરીશ.

"It is evident that this simple and sublime religion is one to which, by whatever name we may call it, the best modern thought is fast approaching. Man of science like Huxley, philosophers like Herbert spencer, poets like Tenyson; might all subscribe to it, and even enlightened christian divines like Dr. Temple are not very far from it, when they admit the idea of a creator behind the atoms and energies whose original impress, given in the laws of nature, was so perfect as to require no secondary interference.........A Parsi has no reason to tremble for his faith if a Galilio invents the telescape, or a Newton discovers the law of gravity. He has no reason to argue for Noaha's deluge or for the order of creation described in Genesis. Nay he may remain undisturbed by that latest and most fatal discovery that man has existed on earth for untold ages, and instead of falling from a high estate, has risen Continuously by slow and painful progress from the rudest origins."

